

อภิธรรมมหาวิทยาลัย
ABHIDHAMMA UNIVERSITY
WATRAKHANG DHONBURI THAILAND.

คู่มือ ศึกษาในพระคัมภีร์บฏฐาน
ชั้น มหาอาภิธรรมิก เอก
และประชาชนทั่วไป

ฉบับกาญจนาภิเษก จดองศิริราชสมบัติ ครบ ๕๐ ปี
ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๕ อภิธรรมมหาบัณฑิต)

สำนักวัชรมังโมสิตารามวรมหาวิหาร

กรุงเทพมหานคร

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

คู่มือ ศึกษาในพระคัมภีร์บัญญัติ

ชั้น มหาอภิธรรมิก เอก

และสำหรับประชาชนทั่วไป

ฉบับกาญจนาภิเษก จลองค์ริราชสมบัติ กรบ ๕๐ ปี

ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)

สำนักวัชรฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ครั้งที่ ๑, ๕๐๐ ฉบับ

ราคาเล่มละ ๗๐ บาท

วันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๕๔๒

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ ՍԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

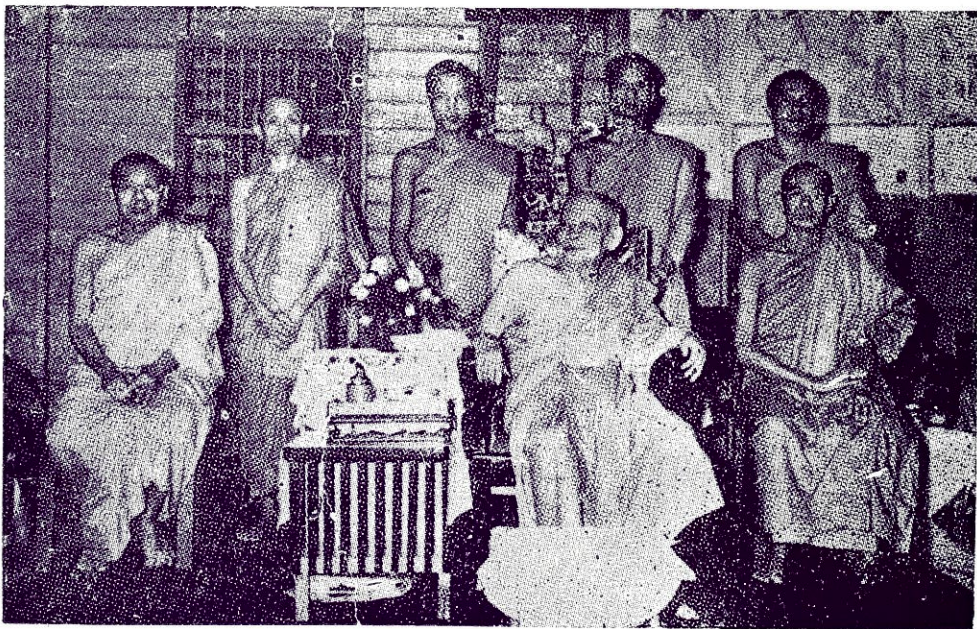
ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ผู้ได้รับปริญญาบัตรเป็นอธิธรรมบัณฑิตรุ่นแรก ๔ รูป ที่ได้ถ่ายร่วมกับ
พระมหาเถระ ๓ ท่าน เมื่อ ๑๐ มกราคม ๒๕๐๘

(แถวหน้า) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สมเด็จพระสังฆราช ฉาโนทดมมหาเถระ
พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ

(แถวหลัง) พระศรีกัมภีรญาณ พระอธิการประสาท สุปัญโญ
พระอาจารย์หวด มงคลโต พระครูธรรมบาล อภักจิตโต

รองพระสังฆราชพม่า เข็มมอกิธรรมมหาวิทยาลัย
 วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๓๐ มกราคม ๒๕๐๒

คำนำ

เนื่องด้วยหนังสือ “คู่มือศึกษาในพระคัมภีร์มหาปฎิฐาน” เล่มนี้ สำหรับเป็นเครื่องประกอบชั้นมหาอาภิธรรมิก เอก พอเป็นแนวทางให้เข้าใจโดยย่อๆ เพราะคัมภีร์มหาปฎิฐานมีความกว้างขวางพิศดารมาก เพื่อให้เหมาะสมแก่นักเรียนที่จะทำการศึกษาในคัมภีร์นี้ในปีหนึ่งๆ เวลาจะทำการสอบแก้ชั้นของตน ส่วนความพิศดารนั้น ต้องไปค้นคว้าด้วยตนเอง ข้าพเจ้ามองเห็นว่าหนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยประโยชน์ให้แก่ นักศึกษาและประชาชนโดยทั่วไปไม่มากนักน้อย จึงได้จัดพิมพ์ขึ้น

ถึงอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าขอแผ่ส่วนบุญกุศลที่เกิดจากหนังสือเล่มนี้ ให้แก่พระบูรพาจารย์เจ้าทั้งหลาย ตลอดถึงสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า ที่มีทุกข์ขอให้พ้นจากทุกข์ที่มีสุขขอให้มีความสุขยิ่งๆ ขึ้นไปเทอญ.

พระศรีคัมภีรญาณ

ผู้อำนวยการสอนพระอภิธรรม

ณ สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๕๔๒

2211

1937

ИЗДАНИЕ ПОСЛЕДНЕГО ПЕРИОДА

๒๕๕๕

అంతట మరలగల సేపు

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดง บัจจย ๒๔ อันเป็นพระคัมภีร์ปฏิฐานนี้ ทรง
แสดงจำแนกบัจจยหนึ่ง ๆ มีธรรมเป็น ๓ หมวด เรียกว่า สรูปเนอความ ๓ ประการคือ

๑. บัจจยธรรม ได้แก่ธรรมที่เป็นเหตุ
๒. บัจจยบັນนธรรม ได้แก่ธรรมที่เป็นผล
๓. บัจจนิกธรรม ได้แก่ธรรมที่มีใช้ผล

ดังมีวาทะดังต่อไปนี้:-

วาทะของคำว่า บัจจย “ปฏิจฺจ ผลํ อยติ เอตสฺมาติ = ปจฺจโย”

ผลธรรมย่อมเกิดขึ้นดังอยู่ได้ โดยอาศัยธรรมนี้ ฉะนั้น ธรรมนี้เป็นเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่า บัจจย

(กิตติวิทกะ อปาทาน สาธนะ ปฏิปฺพุพ + อย ธาตุ + อ บัจจย)

อีกนัยหนึ่ง “ปฏิจฺจ ผลํ เอติ กจฺนติ ปวตฺตติ เอตสฺมาติ = ปจฺจโย”

ผลธรรมย่อมเกิดขึ้นดังอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมที่เป็นเหตุนี้ ฉะนั้น ธรรมที่เป็น
เหตุนี้ จึงชื่อว่า บัจจย

(กิตติวิทกะ อปาทานสาธนะ ปฏิปฺพุพ + อิ ธาตุ + อ บัจจย)

วาทะของคำว่า บัจจยบันน

“ปจฺจยโต อฺอุปฺปนฺนํ = ปจฺจยฺอุปฺปนฺนํ”

ผลธรรมที่เกิดจากเหตุบัจจย จึงชื่อว่า บัจจยฺอุปฺปนฺน

(ปฏฺยามีตํปฺริสฺสมาส ปจฺจย + อฺอุปฺปนฺน)

วาทะของคำว่า บัจจนิก

“ปจฺจยฺอุปฺปนฺนสฺส ปฏิวิรุทฺธํ อนํกํ = ปจฺจนิกํ”

ผลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบัจจยฺบันนธรรม เรียกว่า บัจจนิก

(กัมมจากราธมาส วิเสสน ปุพฺพบท ปฏิ + อ)

อีกนัยหนึ่ง

“ปัจจัยุปฺปนฺเนน ปัจจติ วิรุฬฺหณฺติ = ปัจจนิโก”

ธรรมใดเป็นปฏิปักษ์กับปัจจัยบันัธรรม ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า ปัจจนิโก
(กัตตุสาธนะ กิตตริกฺกหะ ปจฺจ ธาตุ + อนฺนิย ปัจจยฺ ย แปลงเป็น ก)

ตามวจนัตถะนี้ชี้ให้เห็นว่า ธรรมที่เป็นปัจจนิโกนั้น หาได้เป็นธรรมที่นอกเหตุ
นอกผลได้ครบทั้ง ๒ ตามที่บางคนเข้าใจกันอยู่นั้นก็หาไม่ได้ หากแต่เป็นธรรมที่นอกผล
โดยส่วนเดียวเท่านั้น สำหรับนอกเหตุ คือเป็นปัจจัยไม่ได้นั่นเอง

ตามวจนัตถะนี้มีได้กล่าวถึง ทั้งนี้ก็เพราะว่าปัจจนิโกธรรมนั้นนอกเหตุก็มี มิใช่
นอกเหตุก็มี หมายความว่า เป็นปัจจัยได้ก็มี เป็นปัจจัยไม่ได้ก็มี เป็นปัจจัยได้นั้น เช่น
โมหเจตสิกที่ในโมหมลจิต ๒ อันเป็นเหตุปัจจนิโกธรรมนี้ เป็นเหตุปัจจัยได้ แต่เป็นเหตุ
ปัจจัยบันัไม่ได้ เป็นปัจจัยไม่ได้นั้น เช่น

อเหตุกจิตตูปบาท

อเหตุกจิตตชรูป

อเหตุตปฏิสันธิกัมมชรูป

อาหารชรูป

อตุชรูป

อสังญสตัดกัมมชรูป

ปวัตตกัมมชรูป

ที่เป็นเหตุปัจจนิโกธรรมเหล่านี้ เป็นเหตุปัจจัยไม่ได้ ฉะนั้น ปัจจนิโกธรรมเหล่านี้จึงเป็น
ทั้งนอกเหตุนอกผลได้ทั้ง ๒ ดังนี้ เป็นต้น

สรุปเพื่อความ ๓ ประการ ในปัจจัย ๒๔

ณ ข้างต้นได้กล่าวแล้วว่า การทรงแสดงปัจจัย ๒๔ อันเป็นคัมภีร์ปฏิฐานนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปัจจัยหนึ่งๆ มีธรรมเป็น ๓ หมวด เรียกว่า สรุปเพื่อความ
๓ ประการ มี

ปัจจัยธรรม

ปัจจัยบันัธรรม

ปัจจนิโกธรรม

ณ บัดนี้จะได้กล่าวถึงการสรุปเนื้อความ ๓ ประการในปัจจัย ๒๔ โดยถ้อยคำ ดังนี้ :-

๑. เหตุปัจจัย

ในเหตุปัจจัยทุกเหตุนี้ สรุปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ ปัจจัย ปัจจัยุบบันน์ ปัจจัยนิ

๑. เหตุปัจจัย ได้แก่ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ
๒. เหตุปัจจัยุบบันน์ ได้แก่ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นโมหเจตสิกที่อยู่ในโมหมูลจิต ๒) สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป
๓. เหตุปัจจัยนิ ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๔ อัญญชมานา ๑๒ ที่ประกอบ โมหเจตสิกที่อยู่ในโมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิตตชรูป อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป พาหารรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัณญ สัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในเหตุปัจจัย

วจนัตถะ “หิโนติ ปติฏฐาติ เอตสมาติ = เหตุ” ปัจจัยุบบันน์ธรรมตั้งอยู่ เพราะในธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้จึงชื่อเหตุ เป็นการตั้งอยู่ของปัจจัยุบบันน์ธรรม “เหตุ จ โส สจฺจโย จาติ เหตุปจฺจโย” เหตุนี้ต้องเป็นปัจจัยด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า เหตุปัจจัย “มฺลฺลฺกฺเจน อปการโก ธมฺโม = เหตุปจฺจโย” ธรรมที่ช่วยอุดหนุน เพราะอรรถจำเป็นรากแก้ว จึงชื่อว่า เหตุปัจจัย (ปฏิฐานอรรถกถา)

คำว่า เหตุ มี ๔ อย่าง คือ

๑. เหตุเหตุ ได้แก่เหตุ ๖ อย่าง คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ
๒. ปัจจัยเหตุ ได้แก่มหากุตรูป ๔ อันเป็นเหตุในการเรียกชื่อของรูปขันธ์
๓. อุตตมเหตุ ได้แก่กุศลกรรมและอกุศลกรรม อันเป็นเหตุให้เกิดกุศลวิบากและอกุศลวิบาก

๔. สาธารณเหตุ ได้แก่ อวิชชา อันเป็นเหตุ ให้เกิดสังขารธรรมทั่วทั้งหมด (ขั้น ๕) ในเหตุ ๔ อย่างนี้ เหตุปัจจัยได้แก่ เหตุเหตุ

คำอธิบายโดยสังเขปในเหตุปัจจัย

ในเหตุปัจจัยนี้ เหตุ ๖ ประการ อันเป็น นามธรรม เป็นปัจจัยอุดหนุนส่งเสริมให้นามและรูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลาย เพราะธรรมชาติของสัตว์ทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นมาในโลกนี้ได้ ก็ต้องอาศัยเกิดขึ้นด้วยเหตุ ถ้าไม่มีเหตุแล้ว บรรดาสัตว์เหล่านั้นก็ย่อมไม่เกิด เพราะฉะนั้น เหตุนี้จึงนับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุด พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเหตุปัจจัยนี้ไว้เป็นอันดับแรก เหตุ ๖ ประการนี้ได้แก่ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ แต่ถ้าจะแยก ออกไปตามชาติแห่งจิตแล้ว ก็มีอยู่ ๔ ชาติ คือ

๑. อกุศลเหตุ ได้แก่ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ ที่ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒ เรียกว่า อกุศลชาติ

๒. กุศลเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ ที่ประกอบกับกุศลจิต ๒๑ เรียกว่า กุศลชาติ

๓. วิปากอัพยาทเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ ที่ประกอบกับสเหตุ กวิปาก ๓๖ เรียกว่า วิปากอัพยาทชาติ

๔. กิริยาอัพยาทเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ ที่ประกอบกับสเหตุกิริยาอัพยาท ๑๗ เรียกว่า กิริยาอัพยาท ชาติ

ในบรรดาเหตุที่ประกอบกับจิตต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ ก็คงได้แก่ เหตุ ๒ ประการนั่นเอง สำหรับ โลภะ โทสะ โมหะ ประกอบได้โดยเฉพาะแก่อกุศลจิตอย่างเดียว ส่วนอโลภะ อโทสะ อโมหะ นั้น ประกอบได้ทั้ง กุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต เมื่อประกอบกับกุศลจิต ก็เรียกว่า กุศลเหตุ หรือ กุศลชาติ เมื่อประกอบกับวิปากจิต ก็เรียกว่า วิปากอัพยาทเหตุหรือวิปากอัพยาทชาติ

เมื่อประกอบกับกิริยาจิตแล้ว ก็เรียกว่า กิริยาอัพยาทเหตุ หรือกิริยาอัพยาทชาติ ดังนี้
 เหตุทั้ง ๖ ประการนี้ มีอำนาจช่วยให้สัมปยุตตธรรม กล่าวคือ จิตและเจตสิก
 ได้เกิดขึ้นพร้อมวิปยุตตธรรม กล่าวคือ จิตตชรูปและปฏิสนธิกัมมชรูป และเมื่อเกิด
 แล้วก็ช่วยอุดหนุนให้ตั้งอยู่ได้ และสามารถให้เจริญขึ้น

อุปมาเปรียบเทียบ อุปมาเหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ตั้งอยู่ได้ก็เพราะอาศัยมีรากแก้วยึด
 ไว้ให้ตั้งอยู่ได้มั่นคง ถึงแม้ว่าจะมีลมพายุพัดมาทางทิศต่างๆ ก็ตาม ก็ไม่ทำให้ต้นไม้
 ล้มไปได้ และการที่ต้นไม้เจริญงอกงามขึ้น แตกกิ่งก้านสาขาออกไป ออกดอก ออก
 ผลได้นั้นก็เพราะได้อาศัยรากแก้วนั่นเอง มีหน้าที่ช่วยอุดหนุน ให้เจริญงอกงามขึ้นได้
 ข้อนี้อุปมานั้นใด เมื่อโลกเหตุเกิดขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว สัมปยุตตธรรมคือโลกจิตและ
 เจตสิกพร้อมทั้งอกุศลจิตตชรูป ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น และเมื่อโลกจิตเกิดขึ้นแล้ว
 ก็ยากที่จะถอดถอนออกได้ ซึ่งเปรียบเหมือนกันกับรากแก้วอันยึดต้นไม้ไว้ให้ตั้งอยู่ได้
 อย่างมั่นคง และสามารถกำชับขึ้นในใจของบุคคลนั้นมากขึ้น จนเป็นเหตุให้เกิดกาย
 วิญญูติ กล่าวคือ การกระทำทุจริตทางกาย เช่น การลักขโมย เป็นต้น หรือก่อให้เกิด
 วจีวิญญูติ กล่าวคือ การกระทำทุจริตทางวาจา คือการพูดเท็จ เป็นต้น ซึ่งเปรียบเหมือน
 กับต้นไม้ที่งอกงามเจริญขึ้นก็โดยอาศัยรากแก้ว ฉะนั้นเหมือนกัน ส่วนเหตุอื่นๆ ก็เช่น
 เดียวกัน จะเป็นกุศลเหตุหรืออกุศลเหตุก็ตาม เมื่อก่อเกิดขึ้นเป็นมูลเป็นรากแล้ว ก็
 ย่อมจะช่วยอุดหนุนสัมปยุตตธรรมพร้อมทั้งวิปยุตตธรรม คือจิตตชรูปให้เกิดขึ้นตาม
 และช่วยอุดหนุนให้เจริญขึ้นได้ดุจเดียวกัน ดังที่ได้อธิบายขยายความมาแล้ว

จบคำอธิบายโดยสังเขปในเหตุปัจจัยเพียงเท่านี้

๒. อารัมมณปัจจัย

ในอารัมมณปัจจัยทฤษฎี สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ ปัจจัย ปัจจัยบนัน
 ปัจจนิก

๑. อารัมมณปัจจัย ได้แก่ อารมณ ๖ คือจิต ๘๘ เจตสิก ๘๒ รูป ๒๘ ที่
 เป็นกาลิก และนิพพานบัญญัติ ที่เป็นกาลวิมุตติ

๒. อารัมมณปัจจุยูปบันน์ ได้แก่ จิต ๘๔ เจตสิก ๕๒

๓. อารัมมณปัจจนิก ได้แก่ รูปทั้งหมด ๗ หมวด คือ

๑. จิตตารูป	๒. ปฏิสนธิกัมมรูป
๓. พาหิรรูป	๔. อาหารรูป
๕. อุตฺตารูป	๖. อสัณฺณสตัดกัมมรูป
๗. ปวัตติกัมมรูป	

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในอารัมมณปัจจุย

“จิตตเจตสิกเกหิ อาลุมพิตีตี = อาลุมพณ”

ธรรมชาติใด อันจิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมยึดหน่วง ฉะนั้น ธรรมชาตินี้
จึงชื่อว่า อาลัมพณ

“อา อภิมุขิ รมนติ เอตถาติ = อารมณ”

จิตและเจตสิกทั้งหลาย มายินดีพร้อมหน้ากันในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้
จึงชื่อว่า อารัมมณะ

“จิตตเจตสิกเก อาคณฺตวา รมนติ เอตถาติ = อารมณ”

จิตและเจตสิกทั้งหลาย มายินดีในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้จึงมีชื่อว่า
อารัมมณะ

“จิตตเจตสิกเก อาลุมพิตีตี = อาลุมพณ”

ธรรมชาติใดย่อมยึดหน่วงจิตและเจตสิก ฉะนั้น ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า อาลัมพณ
คำอธิบายโดยสังเขปในอารัมมณปัจจุย

ตามที่ได้แสดงมาแล้วในเหตุปัจจุยอันเป็นปัจจุยอันดับแรกว่า เหตุ ๖ ประการ
เป็นมูลให้เกิดสัมปยุตตธรรม คือจิตและเจตสิกนั้นก็จริง แต่เหตุ ๖ ประการนี้ ถ้าไม่มี
อารมณแล้ว ก็เกิดขึ้นไม่ได้ คือ ต้องอาศัยอารมณซึ่งจะเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น สมเด็จพระ
ผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแสดงอารัมมณปัจจุยต่อมาเป็นอันดับที่ ๒ โดยมีใจ
ความว่า

ในอารัมมณปัจจัยนี้ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน บัญญัติ อัน
ได้แก่อารัมมณ ๖ คือ รูปารัมมณ เป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยให้เกิดนาม คือจิตและเจตสิก
ทั้งหลาย เพราะในบรรดาสัตว์ที่มีชีวิตนั้น ถ้าไม่มีอารัมมณเป็นเครื่องอาศัย ยึดเหนี่ยว
แล้ว จิตและเจตสิกก็ไม่ว่างเกิดขึ้นได้

อุปมาเปรียบเทียบอารัมมณปัจจัย อุปมาเหมือนบุคคลที่ชราหรือทพลงภาพ ย่อม
ต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวเพื่อให้ทรงตัว ลุกขึ้น และเดินไปมาได้
ข้อนี้อุปมาฉันใด จิตและเจตสิกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมีอารัมมณเป็นเครื่องอาศัย
ยึดเหนี่ยวเมื่อเกิดขึ้นเหมือนกัน

อีกประการหนึ่ง อารัมมณทั้งหลายเป็นเครื่องก่อเหตุให้เกิดจิตและเจตสิกเข้าไป
ประชุมพร้อมหน้ากัน ณ ที่นั้น ข้อนี้อุปมาเหมือนสถานที่ที่รื่นเริงยินดี เช่น สวนดอก
ไม้ เป็นต้น คนทั้งหลายย่อมจะพากันเข้าไปเที่ยวสนุกสนานรื่นเริงกัน ณ สถานที่นั้น
ข้อนี้ฉันใดอารัมมณทั้งหลายก็เปรียบเหมือนกันกับสถานที่ที่รื่นรมย์ต่าง ๆ จิตและเจตสิก
ก็เปรียบเหมือนกับบุคคลที่เข้าไปสนุกสนานที่ในสถานที่นั้น ๆ ฉะนั้น

หรืออีกประการหนึ่ง อารัมมณทั้งหลายเป็นธรรมชาติที่มีอำนาจชนิดหนึ่ง คือ
สามารถท่วงเหนี่ยวเอาจิตและเจตสิกเข้าไปจับอยู่ในอารัมมณนั้น ๆ ได้ ข้อนี้อุปมาเหมือน
กันกับโรงมหรสพต่าง ๆ เมื่อเวลาจะแสดงนั้นย่อมมีการประกาศโฆษณาชักจูงให้คน
ทั้งหลายเข้าไปดู หรือเมื่อก่อนเมื่อจะลงมือแสดง ย่อมมีการตีกลองโหมโรงชักชวนให้
คนทั้งหลายเข้าไปดู เมื่อคนทั้งหลายที่เดินผ่านไปผ่านมาที่โรงมหรสพนั้น ได้เห็น
ประกาศโฆษณาหรือได้ยินเสียงกลองโหมโรง ก็พากันเข้าไปดู ข้อนี้อุปมาฉันใด อารัมมณ
ทั้งหลายนั้นอันเปรียบได้กันกับโรงมหรสพนั้น ก็มีอำนาจที่จะเหนี่ยวเอาจิตและเจตสิก
ทั้งหลาย อันเปรียบเหมือนคนที่เข้าไปดูมหรสพนั้น เข้าไปจับยึดอยู่ในอารัมมณนั้น ๆ
ได้ ฉะนั้น

ในบรรดาอารัมมณทั้ง ๖ มีรูปารัมมณเป็นต้นนั้น เฉพาะปัญจารัมมณเป็นอภัยกถา
อย่างเดียว แต่เป็นปัจจัยให้เกิดนามธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกถาได้ ส่วน

ธรรมมารมณีนัน เป็นกุศลธรรมมารมณ อกุศลธรรมมารมณ และ อภัยกถุธรรมมารมณ ได้ทั้ง ๓ ทั้งเป็นปัจจัยให้เกิด นามธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอภัยกถุได้ ฉะนั้น อารมณทั้งหลายจึงนับว่าเป็นเหตุสำคัญประการหนึ่ง ที่สามารถนำบรรดาสัตว์ทั้งปวงไปสู่สุคติภูมิ ทุกคติภูมิ ตลอดพระนิพพานก็ได้ ดังที่ได้อธิบายขยายความมาแล้วทุกประการ

จบคำอธิบายโดยสังเขปในอารัมมณปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๓. อธิปัตติปัจจัย

ในอธิปัตติปัจจัยทุกเทศนี้ อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณาริบัติ ๑ ในสหชาตาริบัติ ๑ ใน ๒ นั้น อารัมมณาริบัติปัจจัย สรุปลักษณะความมีอยู่ ๓ ประการ คือ ปัจจัย ปัจจัยุบบันน์ ปัจจนิก

๑. อารัมมณาริบัติปัจจัย ได้แก่ อารมณ ๖ คือ อวิชฺฐนิพันนรูป ๑๘ เจตสิก ๔๔ (เว้น ๕ ดวง คือ โทสมุล ๒ ทุกขสทกตกายวิญญาณเจต ๑) ที่นำผูกไฟหนักแน่นอย่างยิ่ง จิตเป็นเตกาลิก และนิพพานที่เป็นกาลวิมุตติ

๒. อารัมมณาริบัติปัจจัยุบบันน์ ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ มหากุศลจิต ๘ มหาศรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ เจตสิก ๔๕ (เว้นอัปปมัญญา ๒) เป็นผู้ผูกไฟหนักแน่นอย่างยิ่ง

๓. อารัมมณาริบัติปัจจัยนิก ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ ที่มีได้เป็นผู้ผูกไฟหนักแน่นอย่างยิ่งโดยแน่นอันและไม่แน่นอน รูปทั้งหมด ๗ หมวด คือ

๑. จิตตขรูป

๒. ปฏิสนธิกัมมขรูป

๓. พาหิรขรูป

๔. อาหารขรูป

๕. อุตขรูป

๖. อสัณฺญสตัดคคัมมขรูป

๗. ปวตติกัมมขรูป

สหชาตาริบัติปัจจัย สรุปรุเนื้อความมื่ออยู่ ๓ ประการ คือ ปัจจัย ปัจจัยุบบันน์ ปัจจนิก

๑. สหชาตาริบัติปัจจัย ได้แก่ อริมต็องคัรรมอย่างหนึ่งนับรรดาอริบตี ๓ หรือ ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ วิมังสา ที่ได้สัาริบัติชวณ ๕๒ และสัาริบัติชวณะ ๕๒ ในขณะที่เป็นอริบตี

๒. สหชาตาริบัติปัจจัยุบบันน์ ได้แก่ สัาริบัติชวณะ ๕๒ เจตสิกที่ประกอบ ๕๑ สัาริบัติจิตชรูป ในขณะที่กำลังได้รับการช่วยอุปการจากอริบตีปัจจัย โดยแน่นอนและไม่แน่นอน (เว้นอริบตีต็องคัรรม ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง)

๓. สหชาตาริบัติปัจจัยนิก ได้แก่ กามจิต ๕๔ มหัคคตวิปากจิต ๔ เจตสิก ๕๒ ที่มีได้รับการช่วยอุปการจากอริบตีปัจจัยโดยแน่นอนและไม่แน่นอน อริบตีต็องคัรรม ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในขณะที่เป็นอริบตีปัจจัย แสะนัราริบัติจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัณญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

วณัตตะ และคำอธิบายโดยสังเขปในอริบปัจจัยทั้ง ๒ วณัตตะ “อธินันน์ ปติ = อริบตี” สภาวธรรมที่เป็นใหญ่กว่าสัมปยุตตธรรมที่เพียงเบ็องตัน ชื่อว่า อริบตี “อริบตี จโส ปจโย จาติ = อริบตี ปจโย”

มีสภาวธรรมที่เป็นอริบตีนั่นแหละเป็นปัจจัย ฉะนั้น จึงชื่อว่า อริบตีปัจจัย

“เซฏฐกกุเจณ อุปการโก รมโม = อริบตีปจโย”

ธรรมที่อุปการกันโดยความเป็นใหญ่ เรียกว่า อริบตีปัจจัย

อริบตีปัจจัยแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ อารัมมณาริบัติปัจจัยอย่างหนึ่ง สหชาตาริบัติปัจจัยอย่างหนึ่ง

๑. อารัมมณาริบัติปัจจัย

วณัตตะ “อารมฺมณญจ ตั อริบตี จาติ = อารมฺมณาริบัติ”

อารมณันั้นแหละเป็นอริบตีด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า อารัมมณาริบัติ

คำอธิบายโดยสังเขปในอารัมมณาริบัติปัจจัย อารัมมณาริบัติปัจจัยนี้ ได้แก่

อารมณ์ ๖ มีรูปอารมณ์เป็นต้น เป็นปัจจัยช่วยอุปการแก่นามธรรม คือ จิตและเจตสิกให้เกิดขึ้น อารมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ มีอยู่ ๒ ประเภทด้วยกัน คือ

อารมณ์สามัญธรรมดาประเภทหนึ่ง

อารมณ์ที่เป็นอธิปัตติประเภทหนึ่ง

ในอารมณ์อธิปัตติปัจจัยนี้ มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่อารมณ์ที่เป็นอธิปัตติ ซึ่งเป็นอารมณ์ชนิดพิเศษ มีจำนวนแรงมาก สามารถทำให้นามธรรม คือจิตและเจตสิกน้อยไปสู่อารมณ์นั้น ๆ และเข้าไปยึดในอารมณ์นั้น ๆ ไว้อย่างหนักหน่วง เรียกว่า อารมณ์อธิปัตติ และอารมณ์ที่จะเป็นอารมณ์อธิปัตติได้นี้ก็ต้องเป็นอารมณ์ชนิดอภิวุฏฐารมณ์ คือ เป็นอารมณ์ชนิดที่น่ายินดีน่าปรารถนา

อภิวุฏฐารมณ์นี้ก็ยังแบ่งออกไปเป็น ๒ ประเภทด้วยกัน คือ

สภาวะอภิวุฏฐารมณ์ประเภทหนึ่ง

ปริกัปปอภิวุฏฐารมณ์ประการหนึ่ง

สภาวะอภิวุฏฐารมณ์นั้น หมายถึงอารมณ์ที่น่ายินดีโดยธรรมชาติหรือโดยมีสภาวะอันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ที่ดีเหล่านี้เป็นต้น ส่วนปริกัปปอภิวุฏฐารมณ์นั้น หมายถึงอารมณ์อันเป็นที่ยินดี ที่ชอบใจเฉพาะส่วนตัวเท่านั้นไม่ใช่สาธารณะทั่วไป คืออารมณ์ชนิดนี้ไม่ใช่อารมณ์ที่น่ายินดีตามธรรมชาติ ซึ่งบุคคลส่วนมากไม่ปรารถนา หากแต่ว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นที่น่ายินดีชอบใจของบุคคลหรือสัตว์บางจำพวกเท่านั้น อารมณ์ทั้ง ๒ ประเภทนี้ คือ สภาวะอภิวุฏฐารมณ์ก็ดี ปริกัปปอภิวุฏฐารมณ์ก็ดี เมื่อสามารถยังนามธรรมให้เกิดได้ โดยอาการยึดหน่วงเป็นพิเศษ ดังกล่าวนั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นอารมณ์อธิปัตติ

๒. สหชาตาริบัติปัจจัย

วณัตถะ “สหชาตญจ ตํ อธิปัตติจาณิ = สหชาตาริบัติ จาติ = สหชาตาริบัติ”

ธรรมชาติที่เกิดร่วมกันนั้นแหละเป็นอธิปัตติด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า สหชาตาริบัติ

ปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปของสหชาตาริบัติปัจจัย ธรรมชาติที่เกิดร่วมกันในที่นี้ ได้ แก่จิตและเจตสิก ในจำนวนจิตและเจตสิกเหล่านี้ ธรรมที่เป็นอริบัติ คือเป็นใหญ่กว่า ธรรมที่เกิดเกี่ยวเนื่องกันกับตน มีอยู่ ๔ อย่าง คือ

๑. จันตะเจตสิกเป็นอริบัติ เรียกว่า จันทาริบัติ

๒. วิริยเจตสิกเป็นอริบัติ เรียกว่า วิริยาริบัติ

๓. จิตเป็นอริบัติ เรียกว่า จิตตาริบัติ

๔. ปัญญาเจตสิกเป็นอริบัติ เรียกว่า วิมังสาริบัติ

องค์ธรรมที่เป็นอริบัติ ๔ อย่างนี้ ย่อมสามารถยังนามธรรมซึ่งเกิดร่วมกันกับตนนั้น ให้ น้อมไปตามอำนาจของตนได้ จึงเรียกว่า สหชาตาริบัติ

ส่วนนามธรรมที่นอกจาก ๔ อย่างที่กล่าวมาแล้ว ไม่สามารถเป็นอริบัติได้ เหตุ ดังนี้ อริบัตตังคกรรม ๔ ซึ่งเป็นนามธรรมจึงเป็นปัจจัยแก่นามธรรมที่เหลือ และ จิตตชรูปซึ่งเกิดร่วมกันกับนามธรรมเหล่านั้น

แต่อริบัตทั้ง ๔ นี้ เมื่อขณะที่ทำหน้าที่เป็นอริบัตนั้น เป็นพร้อมกันทั้ง ๔ ไม่ได้ คงเป็นได้แต่เฉพาะแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น เช่น เมื่อขณะที่จันตะเป็นอริบัติ วิริยา จิต ปัญญา ก็ไม่เป็นอริบัติและย่อมน้อมไปตามอำนาจของจันตะที่เป็นอริบัตนั้น เมื่อ วิริยาเป็นอริบัติ จันตะ จิตต ปัญญา ก็ไม่เป็น และต้องน้อมไปตามอำนาจของวิริยา เช่นเดียวกัน อุปมาเหมือนประเทศหนึ่งๆ ต้องมีพระราชาเป็นผู้ปกครองประเทศแต่เพียง พระองค์เดียว ส่วนบุคคลที่เหลือเหล่านั้น ต้องอยู่ภายใต้อำนาจของพระราชาพระองค์ นั้นทั้งสิ้น ข้อนั้นใด องค์ธรรมที่เป็นอริบัตก็จันตะนั้นเหมือนกัน จะทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองแก่ธรรมทั้งหลายพร้อมกันทีเดียวนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังที่ได้อธิบาย ขยายความมาแล้ว

จบคำอธิบายขยายความโดยสังเขป ของอริบัติปัจจัยทั้ง ๒

๔. อนันตรปัจจัย

ในอนันตรปัจจัยทุกเทศนี้ สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ ปัจจัย ปัจจุบบันน์ ปัจจนิก

๑. อนันตรปัจจัย ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดก่อน (เว้นจิตของพระอรหันต์)

๒. อนันตรปัจจัยบับัน ได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลังๆ พร้อมด้วยจิตจิตของพระอรหันต์

๓. อนันตรปัจจัยนิก ได้แก่ รูปทั้งหมด คือ จิตตารูป ปฏิสนธิกัมมารูป พหิรารูป อาหารารูป อุตารูป อสัณญสกลกัมมารูป ปวัตติกัมมารูป

๕. สมณันตรปัจจัยธรรม

ในสมณันตรปัจจัยทุกเทศนี้ สรุปลักษณะความมีอยู่ ๓ ประการเหมือนกันกับอนันตรปัจจัย

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในอนันตรปัจจัย

วจนัตถะ “อนนฺตรยติ อนนฺตรํ กโรตฺติ อนนฺตรํ” ธรรมชาติโดยย่อคั่น คือ ทำให้มีระหว่าง ฉะนั้น ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า อนนฺตระ

“นตฺติ เยถ อนนฺตรนตฺติ = อนนฺตรํ” ระหว่างคั่น แห่งธรรมชาติเหล่าใด ไม่มี เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินี้ จึงมีชื่อว่า อนนฺตรํ ไม่มีระหว่างคั่น

“อนนฺตรภาเวน อุปการโก ฆมฺโม = อนนฺตรปัจจัย” ธรรมที่ช่วยอุปการ โดยความไม่มีระหว่างคั่น ชื่อว่า อนันตรปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปในอนันตรปัจจัย

ในอนันตรปัจจัยนี้ นามธรรม คือ จิตและเจตสิกที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่นามธรรม คือ จิตและเจตสิกที่เกิดทีหลังให้เกิดขึ้นสืบต่อกันไปโดยไม่มีว่างเว้น คือ ไม่มีระหว่างคั่นเลย หมายความว่า จิตและเจตสิกอันมีสภาพเกิดดับอยู่ทุกๆ ขณะนั้น เมื่อดวงแรกเกิดขึ้นแล้วดับไปและในการดับไปนี้ ก็ยังอำนาจที่ช่วยอุดหนุนให้แก่ธรรมที่เป็นพวกเดียวกันกับตน อันได้แก่จิตดวงหลังพร้อมด้วยเจตสิกให้เกิดขึ้นแทนสืบต่อกันไปอีก เป็นอยู่เช่นนั้นตลอดไป โดยหาระหว่างคั่นมิได้เลย

ฉะนั้น จิตและเจตสิกนี้จึงได้ชื่อว่าเป็น “อนันตรปัจจัย” คือจิตดวงแรกเกิดขึ้น เป็นอนันตรปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๒ จิตดวงที่ ๒ เป็นอนันตรปัจจัยกับมัน และจิตดวงที่ ๒ ก็กลับเป็นอนันตรปัจจัย แก่ดวงที่ ๓ สืบต่อกันไปอีก เช่นนี้ โดยไม่มีเวลาหยุดหรือว่างเว้นเลย เว้นไว้แต่เจติจิตของพระอรหันต์จำพวกเดียวเท่านั้น ที่ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดจิตดวงอื่นสืบต่อไปได้ ฉะนั้น จิตของพระอรหันต์นี้ จึงไม่เป็น อนันตรปัจจัย

อีกประการหนึ่ง ธรรมชาติของจิตและเจตสิกนี้ นอกจากจะมีสถานเกิดดับเป็นปัจจัยและปัจจัยกับมันสืบต่อกันแล้ว ในขณะที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยและปัจจัยกับมันนั้น ยังทำหน้าที่ของตนๆให้เป็นไปโดยลำดับ ไม่ก้าวก่ายกันและกันด้วย หมายความว่า เมื่อจิตดวงแรกเกิดขึ้นและดับไปแล้วนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้นแล้วและดับไปแล้วนั้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๓ ให้เกิดขึ้นเป็นลำดับไป ฉะนั้น มิใช่ว่า เมื่อจิตดวงแรกดับไปแล้ว จะเป็นปัจจัยแก่จิตดวงใด ๆ ก็ได้ให้เกิดขึ้นนั้นก็หาไม่ได้ ทั้งนี้ ย่อมเป็นไปตามธรรมชาติหรือสภาวของจิต (จิตตนิยาม) ซึ่งจะต้องมีสภาพเช่นนั้นเสมอ ดังมีบาลีในปฐฐานอรรถกถาว่าไว้ดังนี้ว่า “อตุตฺตโน อตุตฺตโน อนนฺการี อนรูปสฺส จิตฺตูปปาตสฺส อชฺชปาทนสมตฺโต รมฺโง อนนฺตรปจฺจโย” แปลความว่า ธรรมที่สามารถยังจิตตูปบาทอันสมควรแก่ลำดับของตนให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อนันตรปัจจัย หมายความว่า จิตและเจตสิกเกิดขึ้นตามสมควรแก่จิตตนิยาม ในกาลอันไม่มีระหว่างกัน คือในลำดับของตนๆ เรียกว่า อนันตรปัจจัย

ยกตัวอย่าง

ยกตัวอย่างในวิถิจิต เช่น จักขุทวารวิชณะที่รูปารมณฺเณกระทบกับจักขุปสาท ภาวักคจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อภาวักคจิตดับ ปัญจทวารัชชชนจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อปัญจทวารัชชชนจิตดับ จักขุวิญญานจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อจักขุวิญญานจิตดับ สัมปฏิจฉนฺนจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อสัมปฏิจฉนฺนจิตดับ สันฬิณจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อสันฬิณจิตดับ วัฏฐูปพนจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อวัฏฐูปพนจิตดับ ชวนจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อชวนจิตดับ ตทารมณจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อตทารมณจิตดับ ภาวักคจิตย่อมเกิดขึ้นต่อไปอีก ดังนี้ และการที่จิตมีสภาพเป็นเช่นนั้น ก็เพราะเป็นไปด้วยอำนาจของอนันตรปัจจัยนั่นเอง

แสดงอุปมา

อนันตราชัยนี้ ท่านอุปมาไว้ว่า เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิที่ทรงสละราชสมบัติออกผนวช เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิไม่ได้ครองราชสมบัติแล้ว โอรสของพระเจ้าจักรพรรดินั้นก็ครองราชสมบัติสืบต่อทันที และการสืบต่อราชสมบัตินี้ ก็ต้องได้แก่ราชโอรสองค์ที่ ๑ ก่อน จะข้ามไปได้แก่โอรสองค์ที่ ๒ หรือองค์ที่ ๓ นั้นเป็นไปไม่ได้ ต่อเมื่อโอรสองค์ที่ ๑ ไม่ได้ครองแล้ว องค์ที่ ๒ จึงจะสืบต่อได้ตามลำดับ ข้อนี้นั้นใด พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งสละราชสมบัตินั้นก็เปรียบได้แก่จิตดวงแรกที่เกิดขึ้น เมื่อขณะสละราชสมบัตินั้น ก็เปรียบเหมือนจิตดวงแรกที่ดับไป พระราชโอรสที่รับราชสมบัติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิแทนนั้น ก็เปรียบได้แก่จิตดวงที่ ๒ ที่เกิดขึ้นสืบต่อจากจิตดวงแรกที่ได้รับไปแล้ว และการที่พระราชโอรสต้องรับสืบราชสมบัติกันตามลำดับนี้ ก็เปรียบได้แก่จิตที่เกิดขึ้นสืบต่อกันตามลำดับของตน ๆ ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว

จบคำอธิบายโดยสังเขปในอนันตราชัยแต่เพียงเท่านั้น

วณัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในสมนันตราชัย

วณัตถะ “สุญฺญํ อนนฺตรํ ตติ = สมนฺตํ”

ธรรมที่ไม่มีระหว่างกันเลย ฉะนั้น จึงชื่อว่า สมนันตระ

“สมนฺตํ สรํ หุตฺวา อุปการโก รมฺโม สมนฺตฺรปฺจโย”

ธรรมที่ไม่มีระหว่างกันเลยนั้น เป็นธรรมที่ช่วยอดทน ซึ่งชื่อว่า สมนันตราชัย

คำอธิบายโดยสังเขปในสมนันตราชัย

สมนันตราชัยนี้ มีข้อความและอธิบายตลอดถึงองค์ธรรมทั้งหมด เหมือนกันกับอนันตราชัยจะมีดีเท่ากันเป็นพิเศษก็เพียงแต่ชื่อเท่านั้น ดังมีบาลีในปฏฐานอรรถกถาดังนี้ คือ “โย อนนฺตฺรปฺจโย เสว สมนฺตฺรปฺจโย พุณฺณชนมตฺตเมว เอตฺถ นานํ อุปายสฺส ตติยาทีสุวีย อธิวณ นินฺตติทุคฺคาทีสุ วีย จ อตฺถโต ปน นานํ นตฺถิ”

แปลความว่า ธรรมใดเรียกว่า สมันตรปัจจัย คือในที่นี้ว่าโดยที่จริงแล้ว ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น เช่นเดียวกันกับคำว่า “อุปจย สนฺตติ” และคำว่า “อริวจนทุก นิรุตติทุก” เป็นต้น แต่ว่าโดยเนื้อความแล้ว ไม่มีการแตกต่างกันเลย

การที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะเมื่อเวลาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนันตรปัจจัยจบลง แล้วนั้น ทรงพิจารณาเห็นว่า อริยาคัยของเหล่าเวไนยสัตว์บางคนยังไม่สามารถเข้าใจได้ ดีพอ ดังนั้น พระองค์จึงทรงแสดง “สมันตรปัจจัย” ขึ้น เพื่อประสงค์จะย้ำเนื้อความของอนันตรปัจจัยให้แน่นนอนและหนักแน่นยิ่งขึ้น แต่พระพุทธองค์ได้ทรงเดิมศัพท์ลงไป โดยให้ชื่อว่า “สมันตรปัจจัย” ซึ่งมีความหมายหนักแน่นกว่าคำว่า “อนันตรปัจจัย” ส่วนเนื้อความขององค์ธรรมนั้นก็คงเหมือนเดิม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ความหมายที่หนักแน่นกว่า อนันตรปัจจัยก็คือ ในอนันตรปัจจัยนั้น ได้แสดงไว้แล้วว่า จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นดวงแรกแล้วดับไปนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิก ดวงหลังให้เกิดขึ้นสืบต่อกันตามลำดับโดยไม่มีระหว่างกัน เมื่อจะทรงแสดงให้แน่นแฟ้นในข้อที่ว่าไม่มีระหว่างกันนี้ จึงต้องทรงแสดงในสมันตรปัจจัยว่า จิตดวงแรกพร้อมด้วยเจตสิกเกิดขึ้นแล้วดับไปนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๒ พร้อมด้วยเจตสิกให้เกิดขึ้น แล้วจิตดวงที่ ๒ พร้อมด้วยเจตสิกนั้น ก็กลับเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๓ พร้อมด้วยเจตสิกให้เกิดขึ้นเป็นลำดับสืบต่อกันอยู่อย่างนี้ตลอดไป โดยไม่มีระหว่างกันเลยทีเดียว

อนึ่ง ปัจจัยธรรมและปัจจัยูปบันนธรรมนั้น เกิดสืบต่อกันอย่างไม่ขาดสาย ซึ่งไม่มีใครที่จะสามารถรู้ได้หรือเห็นได้ นอกจากองค์พระสัมพันธัญญะพระองค์เดียวเท่านั้น อุปมาเหมือนไฟตะเกียงที่จุดอยู่ เราจะเห็นดวงไฟนั้นลุกติดอยู่เสมอ เหมือนหนึ่งว่าดวงไฟนั้นเป็นอันเดียวกัน แต่ตามสภาวะแล้วหาเป็นเช่นนั้นไม่ แท้จริงไฟที่จะติดก่อนนั้น ย่อมดับไป ไฟใหม่เกิดขึ้นแทน การดับไปของไฟเก่าและการเกิดขึ้นของไฟใหม่นั้น ติดต่อกันไม่ขาดสาย จนดูติดกันเป็นฟืด ไม่สามารถรู้ได้ว่าไฟไหนเป็นไฟเก่า แล้วไฟไหนเป็นไฟใหม่ เลยเข้าใจไปว่า เป็นไฟดวงเดียวกัน ข้อนี้ฉันใด สภาพของนามธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกนั้นก็เช่นเดียวกัน จิตดวงเก่าดับไป จิตดวงใหม่เกิดขึ้นแทน มีสภาพติดต่อกันไม่ขาดระยะ และไม่มีระหว่างกันอยู่เช่นนั้นเรื่อยไป โดยไม่มีผู้ใดจะสามารถจะ

แยกออกได้ว่า นี่เป็นจิตดวงเก่าและนี่เป็นจิตดวงใหม่ ทั้งนี้ก็เพราะว่าสภาพของนามธรรมนั้นไม่มีรูปร่างสัณฐาน และไม่มีนามธรรมอื่นที่จะมาคั่นระหว่างจิตดวงเก่าซึ่งเป็นปัจจัยธรรม และจิตดวงใหม่ซึ่งเป็นปัจจัยบนธรรมให้แยกจากกันได้ จึงทำให้รู้สึกไปว่าเป็นจิตดวงเดียว เหมือนกับดวงไฟที่ได้อุปมามาแล้วข้างต้น ฉะนั้น

อีกประการหนึ่งก็คือ ธรรมดาของจิตนั้น เมื่อขณะที่เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันในคราวเดียวกันหลาย ๆ ดวง ย่อมเกิดขึ้นทีละดวง ๆ เท่านั้น เมื่อดวงเก่าดับไปแล้ว จึงเกิดดวงใหม่ขึ้นมาแทนได้ ซึ่งต่างจากรูปธรรม และรูปธรรมนั้นมีสัณฐานให้ปรากฏได้คือมีระหว่างคั่น อันได้แก่ปริณิธิรูปนั้นเอง และรูปธรรมนั้นเมื่อเวลาเกิดขึ้นและดับไป ย่อมมีรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับพร้อมกัน อย่างน้อยที่สุด ๗ รูป คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รส โอชา สัทธัญญะ กลาย อวินิพโยครูป ๗ ก็เรียก ส่วนจิตซึ่งเป็นนามธรรมนั้น ไม่สามารถเกิดขึ้นพร้อมกันและดับพร้อมกันในคราวเดียวมากกว่า ๑ ดวงได้ ดังที่ได้อธิบายมาแล้วในตอนต้น ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็น “สมนันตรปัจจัย” ดังมีบาลีในปฏิฐานมุลลิกา ว่าไว้ว่า

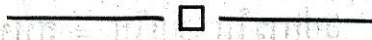
ตตค ปฐมปฐมานิ นิโรชุปปาททนตรา กาวโต นิรนตรูปาทน-
สมตถตา อนนตรปัจจัย รูปธมมานิ วีย สมฺชานาภาวโถ ปจฺจย ปจฺจ-
ยุปฺปนนานิ สหาวฺจฺจาน กาวโต จ อธิมิโต เหฏฺฐา อุทฺธิ ติริยนติ วิภาคาคาภารา
อตุตฺตนา เอกตตมิง อุปเนตฺวา สฺสฺสฺส อนนตรภาเวน อุปฺปาวานสมตถตา
สมนนตรปจฺจมตา”

แปลความว่า ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๒ อย่างนั้น ที่เรียกว่า อนันตรปัจจัย เพราะเหตุว่าสามารถยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้นโดยไม่มีระหว่างคั่น กล่าวคือ ระหว่างคั่น ระหว่างความดับกับความเกิดของจิตที่เกิดก่อน กับเกิดภายหลังนั้นไม่มี ที่เรียกว่า สมนันตรปัจจัย เพราะเป็นปัจจัยที่ไม่มีระหว่างคั่นโดยแท้ กล่าวคือ เพราะความสามารถน้อมนำจิตดวงหลังให้เป็นประหนึ่งว่าเป็นอันเดียวกันกับตน แล้วจึงให้เกิดขึ้นโดยไม่มีระหว่างคั่นจริง ๆ คือไม่สามารถแยกได้ว่า จิตนี้เกิดจากจิตนี้ หรือเกิดจากจิตข้างล่าง ข้างบนหรือข้าง ๆ เพราะว่า จิตซึ่งเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่างสัณฐานอย่างรูปธรรมทั้งหลายประการ

หนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ก็เพราะว่า ไม่มีกฎเกณฑ์ที่จะกำหนดว่า นามธรรมที่เป็นปัจจัยกับที่เป็นปัจจัยบนันจะเกิดร่วมกันได้ (คือเกิดร่วมกันไม่ได้นั่นเอง)

สมนันตรปัจจัยนี้ ท่านโบราณจารย์ได้แสดงอุปมาไว้ว่า เหมือนกับพระเจ้าจักรพรรดิที่สวรรคตไปแล้ว พระราชโอรสของพระเจ้าจักรพรรดินั้นต้องสืบราชสมบัติพระราชบิดาต่อไปอย่างแน่นอน บุคคลอื่นไม่สามารถเข้ามาคั่นตำแหน่งนี้ได้เลย ข้อนั้นฉันใด นามธรรมก็เช่นเดียวกัน คือเมื่อจิตดวงแรกเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้วดับไปนั้น จิตดวงหลังย่อมเกิดขึ้น เป็นปัจจัยบนันสืบต่อทันที ปัจจัยธรรมและปัจจัยบนันธรรมย่อมติดต่อกันโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่นเลย ฉะนั้น

จบคำอธิบายโดยสังเขปในสมนันตรปัจจัยเพียงเท่านี้

๖. สหชาติปัจจัย

ในสหชาติปัจจัยเหล่านี้ สรุปเนื้อความมีอยู่ ๒ ประการคือ ปัจจัย ปัจจัยบนัน ไม่มีปัจจัยนิกรรม

๑. สหชาติปัจจัย ได้แก่ ปวัตติปฏิสนธินามขันธ์ ๔ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ช่วยอุปการแก่กันและกันในจุลโลกการภูมิ และช่วยอุปการนามขันธ์ด้วยกัน กับจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ในปัญจโวการภูมิก็ดี มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด คือ จิตตชมหาภูตรูป ปฏิสนธิมหาภูตรูป พาหิมมหาภูตรูป อาหารชมหาภูตรูป อุตชมหาภูตรูป อสัณญัสตมมหาภูตรูป ปวัตตติกัมมชมหาภูตรูป ที่ช่วยอุปการแก่กันและกัน และช่วยอุปการแก่อุปาทายรูปก็มี ปัญจโวการภูมิปฏิสนธินามขันธ์และทหยัตถุซึ่งช่วยอุปการแก่กันก็ดี เป็นสหชาติปัจจัยธรรม

๒. สหชาติปัจจัยบนัน ได้แก่ ปวัตติปฏิสนธินามขันธ์ ๔ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี อุปาทายรูปทั้งหมด มหาภูตรูปทุกชนิดก็ดี ปัญจโวการภูมิปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และทหยัตถุที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี เป็นสหชาติปัจจัยบนันธรรม

วาทะ และคำอธิบายโดยสังเขปในสหชาตปัจจย

วาทะ

“ชายตีติ = ชาโต”

ธรรมชาติใด ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ชาต

“สท ชาโต = สทชาโต”

ธรรมที่เกิดพร้อมกัน ชื่อว่า สทชาต

“ปัจจยุปันเนน สท ชายตีติ = สทชาโต”

ปัจจยธรรมใดเกิดขึ้นพร้อมด้วยปัจจยูปันนธรรม ฉะนั้น ปัจจยธรรมนั้นจึงชื่อว่า สทชาต

“สทชาโต หุตวา อุปการโก ธมโม = สทชาต ปัจจโย”

ธรรมที่เกิดร่วมกันแล้ว มีอุปการะแก่กันและกัน ชื่อว่า สทชาตปัจจย

คำอธิบายโดยสังเขปในสหชาตปัจจย

ในสหชาตปัจจยนี้ นามกับรูปเป็นปัจจยช่วยอุดหนุน แต่นามและรูปซึ่งเกิดอยู่ร่วมกันนั้นให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสหชาตปัจจย หมายความว่า ปัจจยธรรมและปัจจยูปันนธรรมเกิดอยู่ในขณะจิตเดียวกัน คือเกิดพร้อมกันนั่นเอง เรียกว่า “สหชาตปัจจย”

ข้ออุปมา

อุปมาเหมือนดวงไฟกับเปลวไฟ ซึ่งเมื่อมีดวงไฟเกิดขึ้นแล้ว แสงไฟก็ย่อมเกิดขึ้นด้วย จะว่าดวงไฟเกิดก่อน แสงไฟเกิดทีหลัง เพราะดวงไฟกับแสงไฟนั้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน

ในที่นี้ ดวงไฟเป็นปัจจย ช่วยลุกหนุนแก่แสงไฟซึ่งเกิดพร้อมกับดวงไฟนั้น ข้ออุปมานี้ฉันใด ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน อันได้แก่จิต เจตสิก และรูปย่อมมีทั้งปัจจยธรรมและปัจจยูปันนธรรม ร่วมกันอยู่ในขณะที่เกิดขึ้นนั้น

หมายความว่า เมื่อจิตเกิดเจตสิกและรูปก็เกิดพร้อมกันด้วย และเป็นปัจจัยช่วย
อุดหนุนซึ่งกันและกันตามสมควร ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า สหชาติปัจจัย ดังมีบาลีในวิภาวินี
ฎีกากล่าวไว้ว่า

“อตุตฺตโน อนุปฺปตฺติยา สหุปฺปนฺนํ นยาปี อนุปฺปตฺติโต ปกาสสส
ปทีโปวีย สหุปฺปนํ สหุปฺปาทวเสน ปจฺจโย สหชาติปัจจัย”

แปลความว่า

ธรรมที่ช่วยอุดหนุนกันโดยอำนาจที่บังธรรม ซึ่งเกิดร่วมกันให้เกิดพร้อมกัน คือ
หมายความว่า เมื่อตนไม่เกิด ธรรมที่เกิดร่วมกันก็ไม่สามารถเกิดได้ ประหนึ่งว่าแสงไฟ
จะเกิดไม่ได้ ในเมื่อไม่มีดวงไฟ ฉะนั้น จึงเรียกว่า สหชาติปัจจัย

อนึ่ง ในสหชาติปัจจัยนี้ ธรรมที่เกิดร่วมในขณะจิตเดียวกัน ย่อมเป็นปัจจัยธรรม
ไม่ได้ทั้งหมด ส่วนปัจจัยบุบบันธรรมนั้น เป็นได้ทั้งหมด คือ นามขันธ์ ๔ มหาภูตรูป ๔
และปฏิสนธิทหยัตถุ เป็นสหชาติปัจจัย อุปาทายรูปทั้งหมดพร้อมด้วยปวัตติทหยัตถุ
เป็นสหชาติปัจจัยไม่ได้ เป็นได้แต่สหชาติปัจจัยบุบบันอย่างเดียว

ในข้อนี้ท่านอุปมาเหมือนหนึ่งว่า พ่อแม่และลูกที่กำลังเล็กอยู่เดินไปมาด้วยกัน
ในที่นี้พ่อแม่ย่อมช่วยอุดหนุนซึ่งกันและกันได้ และต่างก็อุดหนุนลูกได้ ส่วนลูกนั้น
ถึงแม้ว่าจะไปด้วยกันก็จริง แต่ไม่สามารถช่วยอุดหนุนพ่อแม่ได้ ฉะนั้น พ่อและ
แม่จึงเป็นได้ทั้งปัจจัยธรรมและปัจจัยบุบบันธรรม ส่วนลูกนั้นเป็นปัจจัยไม่ได้ เป็นได้
แต่ปัจจัยบุบบันธรรมอย่างเดียว ข้อนี้ฉันใด ธรรมที่เกิดร่วมกันในขณะจิตเดียวกันนั้นก็
เช่นเดียวกัน คือเป็นปัจจัยธรรมไม่ได้ทั้งหมด ส่วนปัจจัยบุบบันธรรมนั้นเป็นได้ทั้งหมด
ดังข้ออุปมาที่กล่าวไว้ฉนั้น

สรุปความว่า สหชาติปัจจัยนี้ธรรมที่เกิดพร้อมกันได้ขณะจิตเดียวกันนั้น ย่อม
ช่วยอุดหนุนซึ่งกันและกันตามสมควร

หมายความว่า ธรรมที่เกิดพร้อมกันอันได้แก่จิต เจตสิก และรูป เมื่อขณะที่เกิดขึ้น บัณฑิตธรรมและปัจจัยบนันธรรมเกิดร่วมกันอยู่ในที่นั้นตามสมควร ดังได้อธิบายมาแล้ว

จบคำอธิบายโดยสังเขป ในสหชาติปัจจัยเพียงเท่านั้น

๗. อัญญมัญญปัจจัย

ในอัญญมัญญปัจจัยเทศน์ สรุปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ บัณฑิตปัจจัยบนัน บัณฑิต

๑. อัญญมัญญปัจจัย ได้แก่ ปวัตติปฏิสนธินามขันธ์ ๔ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ ที่ช่วยอุปการแก่กันและกันก็ดี มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด มีจิตตชมมหาภูตรูปเป็นต้น ที่ช่วยอุปการแก่กันและกันก็ดี ปฏิสนธินามขันธ์ และหทยวัตถุปัจจุโวการภูมิ ที่ช่วยอุปการแก่กันและกันก็ดี

๒. อัญญมัญญปัจจัยบนัน ได้แก่ ปวัตติปฏิสนธินามขันธ์ ๔ คือ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิด ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี ปัจจุโวการปฏิสนธิ และหทยวัตถุที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี

๓. อัญญมัญญปัจจัยนิค ได้แก่ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป (เว้นหทยวัตถุ) ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากนามขันธ์ก็ดี

วจนัตถะและคำอธิบายโดยสังเขปในอัญญมัญญปัจจัย

วจนัตถะ = อลฺลวมณฺณ หุตฺวา อลฺลวมณฺณ ปจฺจโย

นามธรรมแต่ละอย่าง เป็นที่อาศัยซึ่งกันและกัน จึงอาศัยกันได้ ตั้งอยู่ได้จึงจึงเรียกว่า อัญญมัญญปัจจัย

ในอัญมณัมญูปัจจัยนี้ มีอธิบายว่า

๑. นามธรรม คือ สัมปยุตตขันธ ๘ ช่วยอุดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง

๒. รูปธรรม คือ มหาภูตรูป ๔ ช่วยอุดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง

๓. นามธรรมและรูปธรรม คือ ปฏิสนธินามขันธ ๔ และปฏิสนธิทหยัตถ์ ช่วยอุดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง

รวมธรรมทั้ง ๓ จำพวกนี้ เรียกว่า อัญมณัมญูปัจจัย หมายความว่า เป็นธรรมที่มีอุปการะโดยการอุดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นนั่นเอง

การอุดหนุนซึ่งกันและกันนี้ จะขาดไปเสียอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะถ้าขาดไปเสียอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เช่น สัมปยุตตนามขันธ ๔ อันได้แก่

เวทนาขันธ

สัญญาขันธ

สังขารขันธ

วิญญานขันธ

ทั้ง ๔ ต้องเกิดด้วยกัน และอุดหนุนซึ่งกันและกันเสมอ ถ้าขาดไปเสียขันธหนึ่งขันธใด ก็เป็นสัมปยุตตนามขันธไม่ได้ คือถ้าขาดเวทนาขันธไป ขันธ ๓ ที่เหลือ คือ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ ก็ย่อมเกิดไม่ได้ หรือถ้าขาดสัญญาขันธไป เวทนาขันธ วิญญานขันธ ก็ย่อมเกิดไม่ได้เช่นเดียวกันดังนี้ เป็นต้น นี่เป็นฝ่ายนามธรรม

ฝ่ายรูปธรรมก็เช่นเดียวกัน คือ มหาภูตรูป ๔ อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย ก็ต้องเกิดด้วยกันและอุดหนุนซึ่งกันและกันเสมอ จะขาดเสียรูปใดรูปหนึ่งนั้นไม่ได้ คือ ปฐวีเกิด อาโป เตโช วาโย ก็ต้องเกิดพร้อมกันด้วย ถ้าขาดปฐวีเสียแล้ว อาโป เตโช วาโย ก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าขาดอาโปเสียแล้ว ปฐวี เตโช วาโย ก็เกิดไม่ได้เช่นเดียวกัน ดังนี้

ส่วนในปฏิสนธิกาล ที่ในปญวการภูมินั้น ธรรมที่เกิดร่วมกันและอุดหนุนซึ่งกัน ก็ได้แก่ปฏิสนธินามขันธ ๔ กับทหยัตถ์ ซึ่งทั้ง ๒ อย่างนี้จะขาดไปอย่างใดอย่าง

หนึ่งไม่ได้เช่นเดียวกัน คือถ้าปฏิสนธินามขันธ์ ๕ ไม่เกิด ทหยัตถุกก็เกิดไม่ได้ หรือทหยัตถุกไม่เกิด ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ ก็เกิดไม่ได้ ดังนี้

ส่วนในปฏิสนธิที่ในจุลโวการภูมินั้น ธรรมที่เกิดร่วมกันและอดหนุนซึ่งกันและกันนั้น ได้แก่ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ อย่างเดียว ไม่ต้องอาศัยทหยัตถุก เพราะเหตุว่าในจุลโวการภูมินั้นไม่มีรูป มีแต่นามอย่างเดียว

ส่วนทหยัตถุกนั้นเป็นรูป ฉะนั้นจึงไม่เกิดในภูมินี้ ทั้งนี้เป็นไปโดยอำนาจของรูปวิภคภาวนา (การปฏิสนธิเพื่อให้พ้นจากรูป)

การอดหนุนซึ่งกันและกันของอัญญมัญญปัจจัยนี้ ทำนอุปมาเหมือนหนึ่ง โต๊ะ ๓ ขาหรือขาหยั่งซึ่งอาศัยไม้ ๓ อันค้ำจนอยู่ ซึ่งโต๊ะ ๓ ขาก็ดี หรือไม้ขาหยั่งก็ดี ถ้าขาดไปขาใดขาหนึ่งแล้ว โต๊ะหรือขาหยั่งนั้นก็ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ การที่โต๊ะหรือไม้ขาหยั่งนั้นตั้งอยู่ได้ ก็ต้องพร้อมเพรียงด้วยขาทั้ง ๓ ค้ำจนซึ่งกันและกันอยู่ ข้อนี้ฉันใดอำนาจของอัญญมัญญปัจจัยก็เช่นเดียวกัน คือนามธรรมก็ย่อมต้องอาศัยอดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ รูปธรรมก็ต้องอาศัยอดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ และนามธรรมกับรูปธรรมในปฏิสนธิกาล ก็ต้องอาศัยอดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ ดังที่ได้อธิบายมาแล้วในข้างต้น และมีบาลีในปฏฐานอรรถกถาแสดงไว้ ดังนี้

“อญฺญมณฺณํ อุปฺปาทนุปฺปตฺตมกฺกํ ภาเวน อุปการโก ฐมฺโม

อญฺญมณฺณปจฺจโย อญฺญมณฺณอุปฺตฺกบภกํ ติทฺถพฺปํ วีย”

แปลเป็นใจความว่า ธรรมชาติที่เป็นอุปการโดยอดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้น ชื่อว่าอัญญมัญญปัจจัย การอดหนุนซึ่งกันและกันนั้น อุปมาเหมือนไม้ ๓ อัน อาศัยเหตุที่ต่างค้ำจนซึ่งกันและกันจึงตั้งอยู่ได้

อนึ่ง อัญญมัญญปัจจัยนี้ มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสหชาติปัจจัย กล่าวคือ ในนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดพร้อมกันนั้น มีการอดหนุนให้เกิดร่วมกัน โดยอำนาจของสหชาติปัจจัยหนึ่ง และมีการอดหนุนซึ่งกันและกันโดยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัยหนึ่ง หมายความว่า เป็นอัญญมัญญปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นไปร่วมกับสหชาติปัจจัยเสมอที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาติปัจจัยนั้นไม่มี แต่สหชาติปัจจัย ถึงแม้ว่าจะไม่ได้ร่วมกับอัญญมัญญปัจจัย ก็เป็นไปได้ เช่น

๑. สัตยุตตนาณันท์ ๔ กับจิตตชรูปเป็นสหชาติปัจจัยได้ แต่ไม่เป็น
อัญญมัญญปัจจัย

๒. มหาภูตกับอุปาทายรูปเป็นสหชาติปัจจัยได้ แต่ไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัย
ดังบาลีในปัญฐานมุลฎีกาแสดงไว้ว่า

“สหชาติตาปิ จุโย โหนโต เหว หิ โกติ อารัมมณฺพจโย น โหติ”

แปลเป็นใจความว่า เป็นความจริงว่า เมื่อเป็นสหชาติปัจจัยนั้น ไม่จำเป็น
ว่าจะต้องเป็นอัญญมัญญปัจจัยอีกด้วย

และในมติสารมัสซฐาฎีกา แสดงไว้ว่า

“อญฺญมณฺญปจโย สหชาติปจฺเจเน วินา น โหติ สหชาติปจฺโย
เตน อีนามิ โหติ”

แปลความว่า อัญญมัญญปัจจัย คือไม่เป็นไปร่วมกับสหชาติปัจจัยนั้น ไม่มี
แต่ส่วนแห่งที่สหชาติปัจจัย แม้เว้นจากอัญญมัญญปัจจัย ก็เป็นได้

ฉะนั้น จึงแสดงให้เห็นธรรมที่เป็นสหชาติปัจจัยนั้นมากกว่าธรรมที่เป็นอัญญ-
มัญญปัจจัย โดยที่สหชาติปัจจัยนั้นกินความกว้าง คือถ้าธรรมเหล่าใดเกิดร่วมกันแล้ว
ธรรมเหล่านั้นเป็นสหชาติปัจจัยได้ทั้งสิ้น แต่จะเป็นอัญญมัญญปัจจัยไม่ได้ทั้งหมด เพราะ
ความหมายมีอยู่ว่า เกิดร่วมกัน แล้วก็ต้องอดหนุนซึ่งกันและกันด้วย จึงจะเรียกว่า
อัญญมัญญปัจจัย มิใช่เพียงแต่เกิดร่วมกันอย่างเดียว ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยจึงมีความ
จำกัดเฉพาะ ไม่กว้างขวางเหมือนสหชาติปัจจัย

อัญญมัญญปัจจัยและสหชาติปัจจัยนี้มีอำนาจพิเศษกว่ากัน คือ อัญญมัญญปัจจัย
มีอำนาจช่วยอดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้น ส่วนสหชาติปัจจัย มีอำนาจช่วยอดหนุน
ให้เกิดพร้อมกัน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น

จบคำอธิบายโดยสังเขปในอัญญมัญญปัจจัยแต่เพียงเท่านั้น

๔. นิสสยปัจจัย

ในนิสสยปัจจัยฉบับนี้เทศน์ นิสสยปัจจัยมีอยู่ ๒ หรือ ๓ อย่าง คือ

๑. สหชาตนิสสย

๒. ปุเรชาตนิสสย หรือ

๑. สหชาตนิสสย

๒. วัตถุปุเรชาตนิสสย

๓. วัตถุารัมมณปุเรชาตนิสสย

ใน ๓ อย่างนั้น

ในสหชาตนิสสยปัจจัย สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๒ ประการ คือ ๑. ปัจจัยธรรม
๒. ปัจจัยฉบับนธรรม

ทั้ง ๒ อย่างนี้ แสดงเหมือนกับสหชาตนิสสยปัจจัยทุกประการ

ในวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย มีสรุปเนื้อความ ๓ ประการ คือ

ในบรรดาปัญญาวัตถุทั้ง ๓ ชนิดมี มันทายก เป็นต้นนั้น

มัชฌิมายกะปัญญาวัตถุ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ที่เกิดพร้อมกันกับ
จิตดวงก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นที่ดี หทยวัตถุที่เกิดขึ้นโดยอนุমানเอาว่า ในขณะที่
จิตดวงเดียวก่อนหน้าจะออกนิโรธสมบัติที่ดี วัตถุรูป ๖ ที่เกิดพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗
ที่ดับถอยหลังจากจิตจิตขึ้นไปในมรรคสันนกาลที่ดี เป็นวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย (ตาม
แบบของท่านโบราณจารย์) หรืออีกนัยหนึ่งวัตถุรูป ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา
กายะ หทยะ ที่เข้าถึงจิตปีติตะของตนมีจำนวน ๕๕ เป็นวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย (ตาม
นัยของท่านอาจารย์ภายหลัง)

วิญญานธาตุ ๗ มีจักขุวิญญานธาตุเป็นต้น เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้น
อรูปวิบากจิต ๔) ที่เป็นไปในอดีตกาล ในปัญญาโวหารภูมิ โดยแน่นอนและไม่แน่นอน
เป็นวัตถุปุเรชาตปัจจัยฉบับนธรรม

มโนวิญญานธาตุมี ๕๖ คือ โลกมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนทวารวชชน-
จิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๔๖

(เวณโสดาปัตติมรรคจิต ๑) ที่เป็นไปในจิตุโวกการภูมิโดยแน่นอนและไม่แน่นอนกัถิ
 บัญโวการปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกัถิ รูปทั้งหมด ๗ หมวด มีจิต-
 ษรูปเป็นต้นกัถิ เป็นวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนิก

ในวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจุบบันน์และปัจจนิก มีอย่างละ ๒ คือ แน่นอนและ
 ไม่แน่นอน

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจุบบันน์แน่นอน ได้แก่จิต ๔๓ คือ โมมุลจิต ๖ อเหตุ
 กจิต ๑๘ มหาวิปากจิต ๘ รูปาปาวจนะ ๑๕ โสดาปัตติมรรคจิต ๑ (เวณมโนทวาร
 วัชชนจิต ๑) เจตสิก ๔๘ ที่ไม่แน่นอนนั้นได้แก่ จิต ๔๑ คือ โลภมูลจิต ๘ โมหมูล
 จิต ๒ มโนทวารวัชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๑ มหาภิรียาจิต ๘ อรูปาวจรจิต ๘ (เวณ
 อรูปาวจรวิปากจิต ๔) โลกุตตรจิต ๗ (เวณโสดาปัตติมรรคจิต ๑) เจตสิก ๔๖ (เวณ
 อัปปมัญญา)

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจนิกแน่นอนได้แก่อรูปาวจรวิปาก ๔ เจตสิก ๓๐ และรูป
 ทั้งหมด ๗ หมวด ไม่แน่นอนนั้น ได้แก่จิต ๔๒ มีโลภมูลจิต ๘ เป็นต้น เจตสิก ๔๖
 (เวณอัปปมัญญา) ที่เป็นปัจจุบบันน์ไม่แน่นอนนั่นเอง

ในวัดถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจุจะมีสรูปเนื้อความ ๓ ประการ คือ

หทยวัตถุที่เกิดพร้อมกับจิตดวงแรกที่นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไป ๑๗ ขณะ ใน
 มรณาสันนกาล เป็นวัดถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจุยธรรมมรณาสันนจิต ๗ ขณะ คือ
 มโนทวารวัชชนจิต ๑ กามชวณะ ๕ ครั้ง คทาวัมมณะ ๒ ครั้ง เป็นวัดถารัมมณะ
 ปัจจุบบันนธรรม

อีกนัยหนึ่ง ปัจจุบันหทยวัตถุ คือหทยวัตถุที่กำลังตั้งอยู่ ในขณะที่เป็นที่อาศัย
 และเป็นอารมณ์ เป็นวัดถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจุย

จิต ๙ ขณะ คือ มโนทวารวัชชนจิต ๑ กามชวณะ ๕ ครั้ง ในจำนวนกาม
 ชวณะ ๒๙ ตทาวัมมณะ ๒ ครั้ง ในจำนวนตทาวัมมณะ ๑๑ อภิญญา ๓ ครั้ง ในจำนวน
 อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๔๕ (เวณ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะวิริติ ๓ อัปปมัญญา ๒)

เมื่อในขณะที่รับการช่วยอุปการจากวัดถ้ำมณเฑียรนิสสัยปัจจุจัย เป็นวัดถ้ำมณเฑียรนิสสัยปัจจุจัย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ในขณะที่มีได้รับการช่วยอุปการจากวัดถ้ำมณเฑียรนิสสัยปัจจุจัยโดยแน่นอนและไม่แน่นอนก็ดี รูปทั้งหมดมีจิตตารูปเป็นต้นก็ดี เป็นวัดถ้ำมณเฑียรนิสสัยปัจจุจัย

ปัจจุจัยธรรมที่แน่นอนนั้น คือ ทวิปัญญวิญญาณจิต ๓๐ มโนธาตุ ๓ มหัคคตจิต ๒๗ พร้อมด้วยอภิญญาต่าง ๆ (เว้นอิทธิวิธ อภิญญาจิต ๒) โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๘ และรูปทั้งหมด มีจิตตารูป เป็นต้น ไม่แน่นอนคือ มโนทวาราวชณะ ๑ กามชณะ ๒๙ ตถารัมมณะ ๑๑ อิทธิวิธอภิญญา ๒ เจตสิก ๔๔ (เว้นอิสสา มัจฉริยะ กุกกจะ วิรติ ๓ อปัปมัญญา ๒) ในเจตสิก ๘ ดวงนี้ แม้ว่าจะประกอบกับกามชณะก็จริง แต่ที่ถูกเว้นออกเสียนี้ ก็เนื่องมาจากเจตสิกทั้ง ๘ ดวงนี้ เป็นอารมณ์ไม่ได้นั่นเอง การที่เช่นนั้นก็เพราะว่า หทยวัตถุของตนนี้ มิใช่เป็นสมบัติของผู้อื่นประการหนึ่ง มิใช่เป็นสิ่งที่อยู่ภายนอกประการหนึ่ง มิใช่เป็นตัวยุติ จุติ ประการหนึ่ง เหตุนี้แหละจึงเป็นอารมณ์ของอิสสา มัจฉริยะ กุกกจะ ไปได้ทั้งหทยวัตถุของตนนี้ก็มีใช้เป็นวิตีกกมวัตถุ มิใช่เป็นทุกขัตตวัตถุ สขัตตวัตถุด้วย ฉะนั้นจึงเป็นอารมณ์ของวิรติ อปัปมัญญาไม่ได้

วจนัตถะและคำอธิบายโดยสังเขป ในนิสสัยปัจจุจัย

วจนัตถะ “นิสฺสยณฺติ เอตฺถาติ = นิสฺสโย” ปัจจุจัยบັນธรรมทั้งหลาย ย่อมอาศัยอยู่ในสภาวะธรรมนี้ ฉะนั้น สภาวะธรรมนี้จึงชื่อนิสสัย คือ เป็นที่อาศัยอยู่แห่งปัจจุจัยบັນธรรมทั้งหลาย

“อธิฏฺฐานาภาเรน วา นิสฺสยาการะเสนวา ปจฺจุยฺยุปฺปนณฺเมหิ สียเต นิสฺสยเตติ = นิสฺสโย”

ธรรมที่เป็นปัจจุจัยบັນธรรมทั้งหลาย อาศัยอยู่โดยอาการตั้งมั่นอย่างหนึ่ง โดยอาการอิงอาศัยอย่างหนึ่ง

อธิฏฺฐานาภาเรน นิสฺสยาการะเสน จ อุกฺการโก ฐมฺโม = นิสฺสยปัจจุจัย

ธรรมที่ช่วยอดหนุนโดยอาการตั้งมั่นประการหนึ่ง โดยอาการอิงอาศัยประการหนึ่ง ชื่อนิสสัยปัจจุจัย

คำอธิบายโดยสังเขปในนิสสัยปัจจัย

ในนิสสัยปัจจัยนี้ คำว่า “นิสสัย” นั้น แปลว่า เป็นที่อาศัย หมายความว่า “ปัจจัยบับันธรมัน” อาศัยอยู่ในปัจจัยธรรม ฉะนั้น ปัจจัยธรรมนี้จึงได้ชื่อว่า เป็น นิสสัย คือมีอำนาจช่วยอดหนุน โดยเป็นที่อาศัยแห่งปัจจัยบับันธรมันทั้งหลาย และการช่วยอุปการะโดยเป็นที่อาศัยนี้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นที่อาศัยโดยอาการตงมัน เรียกว่า อริฐานาการอย่างหนึ่ง หมายความว่า ปัจจัยธรรมนั้นช่วยอดหนุนให้ปัจจัยบับันธรมันเข้าไปอาศัยเกิดขึ้น เกิดขึ้นเพื่อกระทำหน้าที่ของตนๆได้ ในข้อนี้ท่านอุปมาเหมือนพื้นแผ่นดิน ย่อมเป็นที่อาศัยของต้นไม้ทั้งปวงให้เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นนิสสัยปัจจัยในข้ออริฐานาการนี้ ก็ได้ แก่วัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเป็นต้น และปฐวีธาตุคือวัตถุ ๖ นั้น เป็นปัจจัยอดหนุนแก่จิต และเจตสิกทั้งหลาย โดยอาการตงมัน กล่าวคือ ในปญฺจโวการภูมิจน นามธรรมทั้งหลาย อันได้แก่จิตและเจตสิกทั้งหลาย เมื่อขณะที่เกิดขึ้นนั้น จะเกิดขึ้นมาลอยๆ โดยไม่มีที่ เข้าไปตั้งอาศัยเกิดขึ้นเป็นไปไม่ได้ เช่นเมื่อขณะที่เกิดความเห็นนั้น หมายความว่า จักขุ ทวารวิธิจิตทำหน้าที่ในการเห็นรูปารมณฺ์นั้นๆ และในการที่จักขุทวารวิธิจิตทำหน้าที่ในการเห็นนี้ ก็ต้องอาศัยจักขุปสาท อันเป็นวัตถุรูป เป็นตงมัน จึงจะทำการเห็นนั้น เกิดขึ้นได้ในทวารอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน เพื่อต้องอาศัยวัตถุรูป เป็นที่อาศัยเกิดเสมอไป ฉะนั้น สำหรับในปญฺจโวการภูมิ วัตถุรูป ๖ นี้จึงเป็นหลักอาศัยแก่นามธรรมทั้งหลายที่จะเกิดขึ้น

ส่วนปฐวี ก็เป็นที่อาศัยโดยอาการตงมันของอาโป เตโช วาโย และอูปาทาน รูป เพราะในบรรดารูปทั้งหลายนั้น ต้องอาศัยปฐวีธาตุเป็นหลัก จึงจะเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีปฐวีธาตุเป็นหลักแล้ว รูปเหล่านั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ และทำหน้าที่ของตนๆได้ ฉะนั้น ปฐวีธาตุจึงได้ชื่อว่าเป็นที่อาศัยโดยการตงมัน แต่รูปที่เหลือทั้งหลายเมื่อเปรียบเทียบกับอุปมาแล้ว วัตถุรูป ๖ ก็ดี ปฐวีธาตุก็ดี เปรียบได้กับพื้นแผ่นดิน จิตเจตสิก อาโป เตโช วาโย และอูปาทานรูป เปรียบได้กับต้นไม้ต่างๆ

๒. เป็นที่อาศัยโดยอาการอิงอาศัย เรียกว่า นิสสยาการ อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่าปัจจัยธรรมนั้น ช่วยอดหนุนให้เป็นที่อาศัยปัจจัยบับันธรมัน โดยอาการอิง

อาศัย ในข้อนี้ ท่านอุปมาเหมือนผืนผ้าเป็นที่พักอาศัยแก่ภาพวาดเขียน ฉันทิ ธรรมที่เป็นนิสสยปัจจัยในข้อนิสสยาการนี้ ได้แก่นามขันธ์ทั้ง ๕ และ อาโป เตโช วาโย คือนามขันธ์ทั้ง ๕ นั้นต่างก็เป็นที่พักอาศัยซึ่งกันและกัน เช่น นามขันธ์ใดขันธ์หนึ่งเป็นที่อาศัย นามขันธ์ ๓ ที่เหลือก็เป็นผู้อาศัย หรือเมื่อนามขันธ์ ๓ ที่เหลือเป็นที่อาศัย นามขันธ์ที่เหลือก็เป็นผู้อาศัยดังนี้ เป็นต้น ผลัดกันเป็นที่อาศัย และผู้อาศัยซึ่งกันและกัน เช่นนี้ จึงได้ชื่อว่า เป็นที่พักอาศัยโดยอาการอิงอาศัยกัน ที่เรียกว่านิสสยาการ

ส่วน อาโป เตโช วาโย ธาตุทั้งนี้ ต่างก็ช่วยอุดหนุนเป็นที่อาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งเป็นที่อาศัยแก่ปฐวีธาตุและอุปาทายรูปด้วย ครั้นอาโปเป็นที่อาศัยแก่ปฐวี เตโช วาโย และอุปาทายรูป เตโชธาตุเป็นที่อาศัยแก่ปฐวี อาโป วาโย และอุปาทายรูป วาโยธาตุเป็นที่อาศัยแก่ปฐมวี อาโป เตโช และอุปาทายรูป ดังนี้ การที่เป็นอาศัยซึ่งกันและกันของรูปธรรมนี้ ได้ชื่อว่า เป็นที่พักอาศัยโดยอาการอิงอาศัย ที่เรียกว่า นิสสยาการ เมื่อจะเปรียบเทียบกับอุปมาในข้อนี้แล้ว อาโป เตโช วาโย เปรียบได้ผืนผ้า ปฐวี และอุปาทายรูปเปรียบได้กับภาพเขียน

การเป็นที่อาศัยทั้ง ๒ อย่าง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

ข้อ ๑ คือ อริขุณานการนั้น เป็นได้เฉพาะแต่ในปัญจโวการภูมิ

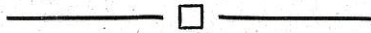
ข้อ ๒ คือ นิสสยาการนั้น เป็นได้ทั้งปัญจโวการภูมิและจตุโวการภูมิ และในปัญจโวการภูมินั้น เมื่อเป็นวัตถุปุระชาตนิสสยปัจจัยแล้ว ต้องเป็นทั้ง ๒ อย่าง คือเป็นอริขุณานการก่อนแล้วจึงเป็นนิสสยาการ ส่วนในธาตุโวการภูมิเป็นได้เฉพาะนิสสยาการฝ่ายนามธรรมแต่อย่างเดียวเท่านั้น

ในการเป็นที่อาศัยได้ทั้ง ๒ อย่างที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีบาลีในปัญฐานมุลลิกาสถาแสดงไว้ว่า “ตฺรอาทึนํ ปฐวี วีย อริขุณานการภาเวน ปฐวีธาตุ เสสธาตุนํ จกขุธาตุโย จ จกขุวิญญูณาทินํ อุปการกา จิกุกกมมสฺส ปฏาพโย วีย นิสฺสยาการเณ ขนฺธาทโย ตตฺถนิสฺสยानํ ขนฺธาทินํ”

แปลความว่า ปฐวีธาตุ เป็นที่ช่วยอุดหนุนแก่ธาตุที่เหลือนอกนั้น โดยอาการตั้งมั่น อุปมาเหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยของต้นไม้เป็นต้น จักขุปสาทเป็นต้น เป็นสิ่ง

ที่ช่วยอุดหนุนแก่วิญญาณธาตุทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น โดยอาการอิงอาศัยของนามขันธ์ ๔ เป็นต้น (คือยังมี อาโป วาโย เตโช รวมกันอยู่ด้วย) เป็นสิ่งที่ช่วยอุดหนุนแก่นามขันธ์ ๔ เป็นต้น ที่อาศัยจิตเจตสิกนั้นๆเกิดขึ้นโดยอาการอิงอาศัย ทั้งนี้มีอุปมาเหมือนผืนผ้าเป็นต้น เป็นที่อาศัยแก่ภาพวาดเขียนเช่นเดียวกัน

จบคำอธิบายโดยสังเขปในนิสสยปัจจัยเพียงเท่านี้

๕. อุปนิสสยปัจจัย

ในอุปนิสสยทุกเทศนี้ อุปนิสสยปัจจัยมีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. อารัมมณูปนิสสยะ
๒. อนันตรูปนิสสยะ
๓. ปกตูปนิสสยะ

ใน ๓ นั้น

อารัมมณูปนิสสยปัจจัย เหมือนกันกับ อารัมมณาริบัติปัจจัยทุกประการ
อนันตรูปนิสสยปัจจัย เหมือนกันกับอนันตรปัจจัยทุกประการ

ปกตูปนิสสยปัจจัย สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เกิดก่อนๆที่เป็นพลวมีกำลังมากก็มี และ
อรรถบัญญัติบางอย่างมี อุตุนบัญญัติ โภชนบัญญัติ บุคคลบัญญัติ เสนาสนะบัญญัติ
เครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวกับวิชาการที่เป็นพลว มีกำลังมาก (เว้นบัญญัติกรรมฐาน)
สหทบัญญัติบางอย่างมีภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ เป็นต้น ที่เป็นพลวกำลัง
มากก็ดี (เว้นภาษาติรจฉานและชื่อต่างๆ) เป็นปกตูปนิสสยปัจจัย

๒. จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ที่เกิดหลังๆเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยขุบันัน

๓. รูปทั้งหมด ๗ หมวด มีจิตตขรูปรูปเป็นต้น เป็นปกตูปนิสสยปัจจัย
ปกตูปนิสสยปัจจัย โดยสันดานมี ๒ คือ

๑. อุปปาติตปฏูปนิสสยปัจจย หมายความว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ภายในสันดานของตนได้แก่ อกุศลธรรม มีราคะเป็นต้น กุศลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น

๒. อุปเสวิตปฏูปนิสสยปัจจย หมายความว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้น เนื่องมาจากการสังคมภายนอก ได้แก่ อตถบัญญัติ สัททบัญญัติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง ปฏูปนิสสยปัจจยมี ๒ อย่าง คือ

๑. โดยอภิธรรมนัยนั้น ธรรมที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการให้ได้แต่ฝ่ายนามธรรมอย่างเดียว ดังที่ได้กล่าวแล้ว

๒. โดยสูตรต้นตานั้น ธรรมที่เป็นปัจจัยสามารถช่วยอุปการให้ได้ทั้งฝ่ายรูป และฝ่ายนาม รูปที่ได้รับการอุดหนุนจากปัจจัยนั้น เช่น ต้นไม้ไม่ได้รับการช่วยจากดิน น้ำ อากาศ ยานยนต์ต่าง ๆ ได้รับการช่วยอุปการจากเครื่องจักร ภาพและเสียงที่ปรากฏใน โทรทัศน์ได้รับการช่วยอุปการจากเครื่องส่ง รูปถ่ายที่ปรากฏในฟิล์มได้รับอุปการจาก กล้อง ภาพสีต่าง ๆ ได้รับการช่วยอุปการจากเสียงต่าง ๆ ตัวหนังสือต่าง ๆ ได้รับการช่วย อุปการจากแท่นพิมพ์ ปากกา ดินสอ เครื่องใช้ที่มีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ ได้รับการช่วย อุปการจากเครื่องมือเครื่องจักรและแม่พิมพ์ ไม้ที่มีรูปร่างลักษณะต่างได้รับการช่วยอุปการ เลื่อย สีว ฯลฯ นาฬิกาที่เดินอยู่ ได้รับการอุปการจากลานเป็นต้น อาหารต่าง ๆ ได้ รับการช่วยอุปการจากไฟ ไฟฟ้าที่กำลังติดอยู่ พัดลมที่กำลังหมุนอยู่ ได้รับการช่วย อุปการจากถ่านหรือพลังงานจากเครื่องจักรเหล่านี้เป็นต้น

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในอุปนิสสยปัจจย

วจนัตถะ “ภุโต นิสุตโย = อุปนิสุตโย”

ธรรมอันเป็นที่อาศัยอย่างกล้า ชื่อว่า อุปนิสสะ

(วา) “พลวตโร นิสุตโยติ = อุปนิสุตโป”

หรือ ธรรมอันเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อุปนิสส

“อุปนิสสยภาเวน อุปการโก รมโม = อุปนิสสยปัจจโย”

ธรรมที่เป็นผู้ช่วยอุปการโดยความเป็นผู้อย่างแรงกล้า ชื่อว่า อุปนิสสยปัจจย

(วา) พลวตโรภาเวน อุปการโก รมโม = อุปนิสสยปัจจโย”

หรือ ธรรมที่เป็นผู้ช่วยอุปการโดยความเป็นอาศัยที่มีกำลังมาก ชื่ออุปนิสัยปัจจัย
คำอธิบายโดยสังเขปในอุปนิสัยปัจจัย

อุปนิสัยปัจจัยนี้ หมายความว่า เป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าคือปัจจัยธรรมอันเป็น
ที่อาศัยแก่ปัจจัยบັນนธรรมนั้น มีกำลังอย่างแรงกล้า ไม่ใช่ออย่างธรรมดา อุปมาเหมือน
น้ำฝน ย่อมเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าของมนุษย์และสัตว์ตลอดจนพืชพันธุ์ต่าง ๆ ฉะนั้น
อุปนิสัยปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือ ปัจจัยธรรมของอุปนิสัยปัจจัยนี้ เปรียบเหมือนน้ำ
ฝน และปัจจัยบັນนธรรมเป็นเหมือนสัตว์ทั้งหลายและพืชพันธุ์ต่าง ๆ ฉะนั้น

อุปนิสัยปัจจัยนี้ แบ่งออกเป็น ๓ คือ

๑. อารัมมณอุปนิสัยปัจจัย

๒. อนันตรูปนิสัยปัจจัย

๓- ปกตูปนิสัยปัจจัย

๑. อารัมมณอุปนิสัยปัจจัย หมายความว่า ที่อาศัยที่มีกำลังแรงกล้า ได้แก่
อารมณ์นั้นเอง แต่อารมณ์ทั่วไปที่เป็นอุปนิสัยปัจจัยได้นั้น ต้องเป็นอารมณ์ชนิดที่เป็น
อริบัติ เพราะฉะนั้นอารัมมณอุปนิสัยปัจจัยนี้ จึงมีคำอธิบายเหมือนกับอารัมมณาธิปไตยปัจจัย
ปัจจัย แต่ที่ต่างกันก็เพียงว่าอารัมมณธิปไตยปัจจัยนั้น หมายถึงอารมณ์ที่เป็นอริบัติช่วย
อุดหนุนปัจจัยบັນนธรรมเกิดขึ้น ส่วนอารัมมณอุปนิสัยปัจจัยนั้น หมายถึงอารมณ์ที่เป็น
อริบัติเป็นที่อาศัยแก่ปัจจัยบັນนธรรมให้เกิดขึ้น

๒. อนันตรูปนิสัยปัจจัย คำอธิบายของปัจจัยนี้เหมือนกันกับอนันตรปัจจัย
แต่อนันตรูปนิสัยปัจจัยนี้ มีความหมายเป็นพิเศษกว่ากันก็คือ อนันตรปัจจัยนั้นหมายถึง
ปัจจัยธรรม ช่วยอุดหนุนให้ปัจจัยบັນนธรรมเกิดขึ้นโดยไม่มีระหว่างกัน ส่วนอนันตร-
นิสัยปัจจัยนั้น หมายถึงปัจจัยธรรมเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าแก่ปัจจัยบັນนธรรมเกิด
ขึ้นโดยไม่มีระหว่างกัน ประการหนึ่ง และปัจจัยธรรมนั้นช่วยอุดหนุนให้ปัจจัยบัน-
นธรรมให้เกิดขึ้นโดยไม่มีระหว่างกันประการหนึ่ง รวมลักษณะ ๒ ประการนี้ เรียกว่า
อนันตรูปนิสัยปัจจัย

๓. ปกตูปนิสัยปัจจัย คำว่า ปกตูปนิสัยนี้แบ่งออกเป็น ๓ บท คือ

ปกต บทหนึ่ง อุป บทหนึ่ง นิสสย บทหนึ่ง รวมกันเข้าแล้วเป็น ปกตูปนิสัย

มีวจนัตถะ แสดงไว้ดังนี้ว่า

“สุญฺญํ กรียตฺถาติ = ปกโต”

เหตุธรรมที่ได้ทำมาแล้วด้วยดีนั้น ฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า ปกตะ

“ปกโต อุปนิสฺสโยติ = ปกตูปนิสฺสโย”

เหตุธรรมอันเป็นที่อาศัย มีกำลังแรงกล้าที่ได้ทำมาแล้วด้วยดีนั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปกตูปนิสสยปัจจัย

(อถวา) อารมมณานนฺตเรหิ อตฺถิมิสฺโส หุตฺวา ปกตียาเยว อุปนิสฺสโยติ = ปกตูปนิสฺสโย”

อีกอย่างหนึ่ง เหตุธรรมอันเป็นที่อาศัยที่มีกำลังแรงกล้า ด้วยอำนาจสภาวะของตนเองเท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องด้วยอำนาจอารมณ์ปัจจัย และอนันตรปัจจัย ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ

ตามวจนัตถะของปกตูปนิสสยปัจจัย ที่ได้แสดงมาแล้วนี้ ข้อที่ว่า “เหตุธรรมที่ได้ทำมาแล้วด้วยดี” นั้น

คำว่า เหตุธรรมนี้ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ

๑. อุปปาติเหตุ หมายถึงเหตุธรรม คืออกุศลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น อกุศลธรรมอันมีราคะเป็นต้น และอัพยาทธรรมมีทุกข์กายและใจ และสุขกาย เป็นต้น ที่ตนได้กระทำมาแล้วนั้น ย่อมให้ผลแก่ผู้กระทำตามสมควรแก่การกระทำนั้น ๆ เรียกว่า อุปปาติเหตุ หรือ อุปปาติปกตเหตุ

๒. อุปเสวิตเหตุ หมายถึงเหตุธรรม คืออกุศลธรรมกัฏฐิ อกุศลธรรมกัฏฐิ ที่คนอื่นได้กระทำมาแล้วนั้น ตนเก็บเอามานึกคิดหรือความสขกาย ความทุกข์กายของคนอื่น ที่ได้เกิดขึ้นนั้น ตนก็ได้เก็บเอามานึกคิดพิจารณาแล้ว ก่อให้เกิดผลคือเป็นกุศล อกุศล และอัพยาทตามสมควร และอุตฺถคือความเย็นความร้อนกัฏฐิ อาหารต่าง ๆ กัฏฐิ ที่อยู่อาศัย กัฏฐิ บุคคลต่าง ๆ มี อุปชฌาย์ อาจารย์ บิดา มารดา บุตรธิดา สหายเหล่านี้กัฏฐิ ที่ตนกำลังเกี่ยวข้องอยู่ ทำให้เกิดกุศล อกุศล และอัพยาทขึ้นได้ตามสมควรแก่สันดานของตนเช่นนั้น เรียกว่า “อุปเสวิตเหตุ” หรือ “อุปเสวิตปกตเหตุ” ดังบาลีในปฏฐาน

อรรถกถาแสดงไว้ว่า “ปกโต นาม อุตฺตโน สนฺตानเ อูปาทิโต สทฺธาสี่ลาทีหิ อฺปเสริโต วา อุตฺโทชนาที”

แปลความว่า ศรัทธาและศีลเป็นต้น ที่ได้เกิดขึ้นแล้วในสันดานของตน เรียกว่าปกตะ อุตฺ และโชนาเป็นต้น อันตนได้เสวยแล้ว เรียกว่า ปกตะ

เหตุกรรมทั้ง ๒ ประการ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นที่อาศัยที่มีกำลังแรงกล้า แก่ปัจจัยุบบันนธรรมทั้งหลาย อันได้แก่ กุศล อกุศล และอัปายกต ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า ปกตฺตฺปนีสสยปัจจัย

อีกประการหนึ่ง ที่ได้ชื่อว่า ปกตฺตฺปนีสสยปัจจัยก็เพราะเหตุกรรมที่เป็นปัจจัยธรรม ในที่นี้มีอำนาจโดยสภาวของตนเอง ไม่ได้เกี่ยวข้องกับอำนาจของอาร์มมณปัจจัย และอนันตรปัจจัย ดังมีบาลีในปฏฐานอรรถกถาแสดงไว้ว่า

“ปติยาเยวาทิ อารมฺมณานนฺตเรหิ อสฺมิสฺโส ติ อตฺโถ”

แปลความว่า คำว่า โดยปกติ หมายความว่า ไม่เจือด้วยอาร์มมณปัจจัยและอนันตรปัจจัย

อนึ่ง อาจมีข้อที่ชวนให้เกิดความสงสัยขึ้นได้ว่า ในนิสสยปัจจัยที่ได้แสดงมาวันนี้ ปัจจัยธรรมช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยุบบันนธรรมโดยความเป็นที่อาศัย และในอุปนิสสยปัจจัยนี้ ปัจจัยธรรมที่ช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยุบบันนธรรมโดยความเป็นที่อาศัยเช่นเดียวกัน จะมีข้อที่แตกต่างกันตรงไหน ?

อธิบายว่า ข้อแตกต่างระหว่าง นิสสยปัจจัยกับอุปนิสสยปัจจัยนี้ ท่านแสดงอุปมาไว้ว่า ข้าวสุกที่เราได้กินกันอยู่ทุกวันนี้ ต้องอาศัยประกอบด้วยเหตุ ๗ อย่าง คือ

๑. เมล็ดข้าว ๒. ที่นา ๓. น้ำฝน ๔. พ่อกว่า ๕. หม้อข้าว ๖. ฟัน ๗. ไฟ ทั้ง ๗ อย่างนี้เป็นที่อาศัย (นิสสย) ให้เกิดเป็นข้าวสุกขึ้นได้ แต่ในบรรดาที่อาศัยทั้ง ๗ อย่างนี้ ที่อาศัยอันเป็นส่วนสำคัญนั้น มี ๓ อย่าง ได้แก่

๑. เมล็ดข้าว ๒. ที่นา ๓. น้ำฝน

๓ อย่างนี้ เรียกว่า อุปนิสสย คือเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก เพราะเหตุว่า ถ้าไม่มีเมล็ดข้าว ที่นา และน้ำฝน ทั้ง ๓ นี้แล้ว พ่อกว่า หม้อข้าว ฟันและไฟเหล่านี้

ก็ไม่สามารถที่จะทำให้เกิดเป็นข้าวสุกขึ้นมาได้ ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า เป็นเพียงนิสสัยคือเป็น
ที่อาศัยอย่างธรรมดาเท่านั้น ข้ออุปมาซึ่งฉันใด ธรรมที่เป็นนิสสัยปัจจัยกับอุปนิสสัยปัจจัย
นี้ ก็มีความหมายแตกต่างกันเป็นพิเศษ คือ ธรรมที่เป็นนิสสัยปัจจัย หมายความว่า
ปัจจัยธรรมที่ช่วยอุดหนุนเป็นที่อาศัยแก่ปัจจัยบบันนธรรมอย่างธรรมดา อันเปรียบ
เหมือนพ่อครัว หม้อข้าว ฟืนและไฟ

ส่วนอุปนิสสัยปัจจัย หมายความว่า ปัจจัยธรรมช่วยอุดหนุนเป็นที่อาศัยอย่าง
แรงกล้าหรือเป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก แต่ปัจจัยบบันนธรรมอันเปรียบเหมือนเมล็ดข้าว
ที่นา และน้ำฝน ฉะนั้น

เท่าที่ได้ยกข้อเปรียบเทียบมานี้ แสดงให้เห็นว่า ธรรมที่เป็นนิสสัยปัจจัยก็ต้อง
อาศัยธรรมที่เป็นอุปนิสสัยปัจจัย เพราะว่า ถ้าไม่มีธรรมที่เป็นอุปนิสสัยปัจจัยแล้ว ธรรม
ที่เป็นนิสสัยปัจจัยก็ขึ้นไม่ได้ และธรรมที่เป็นนิสสัยปัจจัยมีไม่ได้แล้ว นิสิตธรรมคือผู้
ผู้อาศัยทั้งหลายนั้น จะมีได้อย่างไร? ข้อนี้มีบาลีแสดงไว้ในปรมัตถทิปนิมิตาฎีกาว่า

“ยถา हि सालिकत्तस्य उपत्तติยา सुโก वा อุภูขลิ वा गृच्छि वा
उक्कि वे निसुत्तोเยवो होति न उपनिसुत्तो सालिखेतुत्तुत्तरा एव पन
उपनिसुत्तो न हितसु उत्ति गत्तुत्तुत्तติยา सुतात्तिनी กาโม नाम उत्ति-
त्ता यस्मि पञ्चये उत्ति निसुत्तम्भाปี नत्ति กุโธ นิสुत्तम्भा सो पञ्चโย
निसुत्तोปี पलवत्तुत्तेन उपนिसुत्तोติ วุจ्जत्ति”

แปลเป็นใจความว่า พ่อครัวก็ดี หม้อข้าวก็ดี ฟืนก็ดี ไฟก็ดี เป็นที่อาศัยให้
เมล็ดข้าวสาละสุกได้เท่านั้น ไม่ใช่เป็นที่อาศัยอย่างมีกำลังมาก (อุปนิสสยะ) เมล็ดข้าว
สาละ ที่นา และน้ำฝนเท่านั้น เป็นที่อาศัยที่มีกำลังมาก เมื่อเมล็ดข้าวสาละ ที่นา และน้ำ
ฝนเหล่านั้นไม่มี ย่อมไม่เป็นกำลังแห่งพ่อครัวเป็นต้น ที่จะทำข้าวสุกได้ ฉะนั้น
เมื่อปัจจัยชนิดใดไม่มี แม้นิสสัยอยู่ช่วยก็ไม่ได้ ฉะนั้น เมื่อนิสสัยธรรมมีไม่ได้แล้ว
นิสิตธรรมเกิดมาก็แต่ไหน ปัจจัยที่เป็นที่อาศัยของนิสสัยธรรม ซึ่งเรียกว่าอุปนิสสยะนั้น
เพราะว่าอรรถว่ามีกำลังมากกว่าหรือสำคัญมากกว่านิสสัยปัจจัยธรรม

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัย ๒๔ ปัจจัยเหล่านี้ ปกตูปนิสสปัจจัย พระพุทธองค์ทรงแสดงอย่างกว้างขวางมากกว่าปัจจัยอื่น ๆ ปัจจัยธรรมที่ได้เป็นที่เกิดปัจจัยบนันธรรมที่มีมากกว่าปัจจัยอื่น ๆ องค์ธรรมกว้างขวางมาก ฉะนั้นปกตูปนิสสปัจจัยนี้ จึงได้ชื่อว่า “มหาปเทศปัจจัย” หมายความว่า เป็นปัจจัยที่กว้างขวางมาก ดังมีบาลีในอภิธรรมัตถวิภาวีนีฎีกา และอภิธรรมาวตารฎีกาแสดงไว้ว่า “ปัจจุสมหาปเทโส หेतุ ยทิทํ ปกตูปนิสสโย” แปลความว่า ปกตูปนิสสปัจจัยนี้แหละ เรียกว่า ปัจจัยมหาปเทศ

จบคำอธิบายโดยสังเขปในอุปนิสสปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๑๐. ปุเรชาตปัจจัย

ในปุเรชาตปัจจัยทุกเทศนี้ ปุเรชาตปัจจัยมีอยู่ ๒ อย่าง คือ วัตถุปุเรชาตอารัมมณปุเรชาต ใน ๒ อย่างนี้

วัตถุปุเรชาตปัจจัย เหมือนกันกับวัตถุปุเรชาตนิสสปัจจัย ทุกประการ

อารัมมณปุเรชาตปัจจัย สรุปลักษณะความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. รูป อารัมมณ ๗ คือ นิพผันนรูป ๑๘ ที่เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัย

๒. กามจิต ๕๔ อภิญญาจิต ๒ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้นอัปปมัญญา) ที่ได้รับการช่วยอุปการจากธรรมที่เป็นปัจจัยโดยแน่นอนและไม่แน่นอน เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัยบนัน

๓. จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้นทวิปัสจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓) ที่ได้รับการช่วยอุปการจากธรรมที่เป็นปัจจัยโดยแน่นอนและไม่แน่นอนก็ดี รูปทั้งหมดมีจิตตารูปเป็นต้นก็ดี เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัยนิก อารัมมณปุเรชาตปัจจัยบนันแน่นอน ได้แก่ทวิปัสจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ อัญญสมานาที่ประกอบ

ไม่แน่นอนได้แก่ กามจิต ๔๐ ที่เหลือ อภิญญา ๒ จิต ๒ เจตสิก ๕๒ (ที่ประกอบ)

อารัมมณปุเรชาตปัจจัยแน่นอน ได้แก่รูปทั้งหมด มีจิตตารูปเป็นต้น มหัคคเจตสิก ๕๗ โลกุตรจิต ๘ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบ (เว้นอภิญญาจิต ๒)

ไม่แน่นอนนั้น บัณฑิตบัญญัติธรรมที่ไม่แน่นอนนั่นเอง

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยย่อในปุเรชาตปัจจย

วจนัตถะ “ปุเรชาตัตถาติ = ปุเรชาโต”

สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นก่อนปัจจยบัญญัติธรรม ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปุเรชาต

“ปุเรชาโต จ โส ปจฺจโย จาติ = ปุเรชาตปจฺจโย”

ธรรมที่เกิดขึ้นก่อนปัจจยบัญญัติธรรมเป็นต้น เป็นปัจจยด้วย ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า ปุเรชาตปัจจย

คำอธิบายโดยย่อ ในปุเรชาตปัจจย ปุเรชาตปัจจย หมายความว่า บัณฑิตนั้นเกิดก่อนแล้วช่วยอุดหนุนให้ปัจจยบัญญัติธรรมเกิดขึ้นทีหลัง และในการเกิดก่อนของปัจจยธรรมนี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วยังคงมีอยู่ ยังไม่ดับไป คือยังตั้งอยู่ในระหว่างฐิตัตถะรูปนั้นเอง ถ้าหากว่าเกิดก่อนแล้วดับไปก็เป็นปัจจยธรรมไม่ได้ และเป็นปุเรชาตปัจจยไม่ได้ในที่นี้ ท่านโบราณจารย์อุปมาไว้ว่า เหมือนหนึ่งพระอาทิตย์และพระจันทร์ซึ่งเกิดขึ้นก่อนสัตว์ทั้งหลายในโลก และสัตว์ทั้งหลายนี้ ก็ได้อาศัยพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นอยู่ตลอดมา โดยที่พระอาทิตย์กับพระจันทร์นั้นก็ยังคงมีอยู่ฉันใด พระอาทิตย์กับพระจันทร์ก็เปรียบได้กับปุเรชาตปัจจย สัตว์โลกทั้งหลายได้กับปุเรชาตปัจจยบัญญัติ ฉะนั้น

ปุเรชาตปัจจยนี้ ได้แก่รูปธรรม ซึ่งเกิดขึ้นก่อน และรูปธรรมนี้ยังไม่ดับไป คือยังมีอยู่ในระหว่างฐิตัตถะรูป เป็นปัจจยแก่นามธรรม คือ จิตและเจตสิกให้เกิดเป็นปัจจยบัญญัติธรรม ดังที่ได้กล่าวแล้ว

จบคำอธิบายโดยย่อ ในปุเรชาตปัจจยเพียงเท่านี้

๑๑. บัณฑิตบัญญัติ

ในบัณฑิตบัญญัติเทศนี้ สรุปลักษณะความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ มีปฐมภวังค์เป็นต้น ที่เกิดหลังๆ ในบัญญัติการภุมิที่แน่นอนและไม่แน่นอน (เว้นอุรูปวิบาก ๔ และปฏิสนธิจิตทั้งหลาย) เป็นบัณฑิตบัญญัติ

๒. ติสมภูฐานิกรูปและจตุสมภูฐานิกรูป ที่เกิดพร้อมกับขณะทั้ง ๓ ของจิตตวง
ก่อน ๆ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น และตั้งอยู่ (ฐิติปัตต) เป็นปัจฉาชาติปัจจุบันนี้

๓. จิตทั้งหมด ๘๘ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นนั้น เจตสิก ๕๒ และรูปทั้ง ๗
หมวด คือ ๑. จิตตารูป ๒. ปฏิสนธิกัมมรูป ๓. อาหารรูป ๔. อุตารรูป
๕. พาหิรูป ๖. อสัณญัสตตกัมมรูป ๗. ปวัตติกัมมรูป ในขณะที่เกิดขึ้น
(อุปาทกขณะ) ในสันดานของสวัญญาณกะ (สัตว์ที่มีชีวิต) และ ๖ พาหิรูป
๗ อสัณญัสตตกัมมรูป เป็นปัจฉาชาติปัจฉนิก ธรรมที่เป็นปัจจัยของปัจฉาชาติปัจจุ
บัน มี ๒ อย่างคือ แน่นนอนอย่างหนึ่ง ไม่แน่นนอนอย่างหนึ่ง ปัจฉาชาติปัจจุ
บันได้แก่โทสมูลจิต ๒ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓ ตทารัมมณจิต ๑๑
หสิตุปาทจิต ๑ ภูปาวจรจิต ๑๕ โสดาปัตติมาราจิต ๑ เจตสิก ๔๘ ที่ประกอบไม่แน
นอนได้แก่ โลกมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒ มโนธาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘
มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิตที่เหลือ ๗
เจตสิก ๔๘ ที่ประกอบ

วณัตถะและคำอธิบายโดยสังเขปในปัจฉาชาติปัจจุ

วณัตถะ ปุณา ขายตีติ = ปุณาชาโก"

ธรรมที่เกิดที่หลังปัจจุบบันธรรม ฉะนั้น จึงมีชื่อว่า ปัจฉาชาตะ

"ปุณาโต จ โต ปุจโยจาติ ปุณาชาโต"

ธรรมที่เกิดที่หลังนั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย ชื่อว่า ปัจฉาชาติปัจจุ

"ปุณาชาโต หุตวา อุปการโต ธมฺโม = ปุณา ชาตปุจโต"

ธรรมที่เกิดหลังปัจจุบบันธรรม แล้วเป็นผู้อุปการแก่ธรรมที่เกิดหลังชื่อว่า
ปัจฉาชาติปัจจุ

คำอธิบายโดยสังเขปในปัจฉาชาติปัจจุ ปัจฉาชาติปัจจุนี้ นามธรรมคือจิตและ
เจตสิกที่เกิดที่หลัง เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่รูปธรรมซึ่งเกิดก่อนให้ตั้งอยู่ได้จนครบอายุ
โดยไม่ได้ดับไปเสียก่อนที่จะถึงกำหนดอายุของรูปธรรมนั้นเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวง
คือจิตตวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไป แล้วจิตตวงใหม่เกิดขึ้นอีกอย่างนี้ ๑๗ ครั้ง รูปธรรม

จึงดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ นี้ครึ่งหนึ่ง ในการที่รูปธรรมสามารถตั้งอยู่ได้จนถึง ๑๗ ขณะจิตนี้ ก็เป็นเพราะนามธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดที่หลังนั่นเอง ช่วยอุปถัมภ์ไว้ให้รูปธรรมนั้นตั้งอยู่ได้ และยังช่วยอุดหนุนให้เจริญขึ้นได้ด้วย

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนิมิตาฎีกา ท่านอุปมาไว้ว่า บัณฑิตปัจจุบันนี้ เปรียบเหมือนกับต้นไม้ที่ปลูกไว้ก่อนแล้ว ย่อมจะตั้งอยู่ได้และเจริญขึ้นได้ ก็โดยอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมาภายหลัง หรือเอาน้ำมารดในภายหลัง ฉะนั้น ต้นไม้จึงเปรียบได้เหมือนรูปธรรมที่เกิดก่อน น้ำฝนหรือน้ำที่รดนั้นเปรียบเหมือนนามธรรมที่เกิดที่หลังแล้วช่วยอุดหนุนแก่รูปที่เกิดขึ้นฉนั้น ในคัมภีร์ปฐฐานอรรถกถา ท่านอุปมาเหมือนลูกนกแร้งที่ยังเล็กอยู่ ทั้งบินไปหาอาหารเลี้ยงตัวเองยังไม่ได้ เมื่อแม่นกกออกไปหาอาหาร ลูกนกที่ยังอยู่ในรังที่ตึงตาตั้งใจไว้โดยหวังว่า เมื่อแม่นนกกลับมาแล้ว คงจะนำเอาอาหารมาเผื่อตนเป็นแน่ ครั้นแม่นนกกลับมาแล้ว ก็ไม่ได้นำอาหารมาให้ลูกของตน วันรุ่งขึ้นเมื่อถึงเวลาที่แม่นนกออกไปหาอาหาร ลูกนกก็คงหวังอีกว่า เมื่อแม่นนกกลับมาคงจะนำเอาอาหารมาฝากตนอีก แต่เมื่อถึงเวลาที่แม่นนกกลับมา ลูกนกก็คงไม่ได้รับเอาอาหารจากแม่อีกเช่นเคย ทั้งนี้ เป็นเพราะธรรมชาติของนกแร้งนั้น แม่นกย่อมไม่นำเอาอาหารมาเลี้ยงลูกของตนเลย จนกว่าลูกจะโตพอที่จะไปหาอาหารกินของตนเองได้ ฉะนั้น ลูกนกในขณะที่ยังเล็กอยู่นั้น จึงได้แต่เพียงมีเจตนาเกิดขึ้นที่คอยรับอาหารอยู่เท่านั้น ไม่ได้รับอาหารจริงๆเลย มีแต่อาหารสาเจตนาเท่านั้น แต่ร่างกายของลูกนกนั้น ก็มีได้เป็นอันตรายแต่อย่างใด คงเติบโตขึ้นมาจนกระทั่งมีปีกกล้าขาแข็งพอที่จะไปหาอาหารกินของตนเองได้ และในการที่ลูกนกนั้นไม่ตาย ทั้งๆ ที่ไม่ได้กินอาหารเลยนั้น ก็เพราะอาหารสาเจตนา ได้แก้รสตัณหา คือความต้องการในอาหารกำลังเกิดอยู่ในขณะนั้น อาหารสาเจตนาอันเป็นนามธรรมนี้ มีอำนาจอุปการให้ร่างกายซึ่งเป็นรูปธรรมของลูกนกแร้งนั้นเป็นอยู่ได้ และช่วยเจริญเติบโตขึ้นได้ ฉะนั้น อาหารสาเจตนาจึงเป็นบัณฑิตปัจจุบัน ร่างกายของลูกนกเป็นบัณฑิตปัจจุบันบุบกันธรรม

ข้ออุปมาที่เล่ามาแล้วทั้ง ๒ นั้นนั้นใด บัณฑิตปัจจุบันก็เช่นเดียวกัน คือนามธรรมที่เกิดที่หลังนั้น ก็มีอุปการแก่รูปธรรมซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้วนั้น ให้สามารถตั้งอยู่และ

เจริญขึ้นได้ ดุจดั่งร่างกายของลูกนก ที่อุบมาไว้ข้างต้น ฉะนั้น แต่ในปัจฉาชาติปัจจุ
 ัน ยกเว้นบุคคลเสีย ๒ จำพวกได้แก่ อสังขยัตตพรหม จำพวกหนึ่ง และนิโรธสมาบัติ
 บุคคล อีกจำพวกหนึ่ง และรูปธรรมของบุคคล ๒ จำพวกนี้ ไม่ได้รับอุปการจากปัจฉาชาติ
 ปัจจุ คืออสังขยัตตพรหม และบุคคลกำลังเข้านิโรธสมาบัติอยู่นั้น นามธรรมไม่เกิด
 ฉะนั้น จึงไม่ได้รับอุปการจากปัจฉาชาติปัจจุธรรม แต่กัมมชรูป อุตุชรูป (ทวิชรูป)
 ของอสังขยัตตพรหมที่เป็นอยู่ได้นั้น ก็เพราะอาศัยอำนาจของรูปาวจรปัญญาจณกุตล
 เจตนาที่เกิดขึ้นจากอำนาจของสัญญาวิราคภาวนา

ส่วนกัมมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป (ติชรูป) ของนิโรธสมาบัติบุคคลที่เป็นอยู่
 ได้นั้น ก็เพราะอาศัยอำนาจของสมาบัติ ๘ และอนาคามีมรรคหรืออรหัตตบุคคลนั้นเอง
 ฉะนั้น รูปธรรมของอสังขยัตตพรหมและนิโรธสมาบัติบุคคล จึงเป็นปัจจุยุบ-
 บันนธรรมของปัจจุนี้ไม่ได้ ต้องเป็นปัจจุธรรมไป

จบคำอธิบายโดยสังเขปในปัจฉาชาติปัจจุเพียงเท่านี้

๑๒. อาเสวนปัจจุ

ในอาเสวนปัจจุทเทศนี้ สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. โลเกียชวณจิต ๕๗ ที่เกิดก่อนๆ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้นชวณะดวงสุดท้ายที่เป็นชาติอย่างเดียวกัน) เป็นอาเสวนปัจจุ

๒. ชวณจิต ๕๑ ที่เกิดแล้ว เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ (เว้นกามชวณะดวงที่ ๑ และผลชวณะ ๔) เป็นอาเสวนปัจจุยุบบัน

๓. ชวณะดวงที่ ๑ ของกามชวณะ ๒๙ อาวัชชวณจิต ๒ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบและรูปทั้งหมด มีจิตตชรูป เป็นต้น เป็นอาเสวนปัจจุนิก

วจนัตถะและคำอธิบายโดยสังเขปในอาเสวนปัจจุ

วจนัตถะ “อาปุณปุณิ เสวนํ = อาเสวนํ”

การเสพ (อารมณ์) บ่อยๆ ชื่อว่า อาเสวนะ

“อาเสวติ ปุณฺณปุณฺนี ปวตฺตตี = อาเสวนิ”
จิตดวงเดียวที่เกิดขึ้นซ้ำกับบ่อยๆ ครั้ง ชื่อ อาเสวนะ

“อาเสวนิ จ ตํ ปจฺจยํ จาติ = อาเสวน ปจฺจยํ”

การเสพ (อารมณ์) บ่อยๆ นั้น เป็นปัจจัย ฉะนั้น จึงชื่อ อาเสวนปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปโนเสวนปัจจัย ในอาเสวนปัจจัยนี้ คำว่า “อาเสวนะ” หมายถึงเสพอารมณ์บ่อยๆ หรือเสพมาก และอารมณ์ทำหน้าที่เป็นอารมณ์นี้ ได้แก่นามธรรมพวกชวนจิตที่วัดเอาแต่เฉพาะแต่โลกียชวนจิตเท่านั้น การเสพอารมณ์บ่อยๆ นี้ ก็หมายถึงการเกิดขึ้นของชวนจิตบ่อยๆ นั้นเอง เพราะชวนจิต กระทำหน้าที่เสพอารมณ์ โดยเฉพาะอยู่แล้ว ฉะนั้น ถ้าจะไม่เรียกว่าการเกิดขึ้นของชวนจิต จะเรียกว่า การเสพอารมณ์ก็คงได้ความว่า ชวนจิตเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน

ในการเสพอารมณ์หรือการเกิดขึ้นของชวนจิตนี้ ยังสามารถเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่ธรรมที่เป็นเชื้อชาติเดียวกันกับตนให้เกิดขึ้นอีกด้วย เช่นเวลากุศลจิตดวงที่ ๑ คือ “โสมนัสสุทธนาสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกิ” เกิดขึ้น โดยความเป็นชวนจิตดวงที่ ๑ แล้วดับไป ย่อมเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่กุศลจิตชนิดเดียวกันนี้ ได้เกิดขึ้นอีกครั้งที่ ๒ เรียกว่า ชวนะดวงที่ ๒ และเมื่อชวนะดวงที่ ๒ ดับไป ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ชวนะจิตดวงที่ ๓ ซึ่งเป็นจิตชนิดเดียวกันให้เกิดขึ้นอีกอย่างนี้ จนถึงชวนะดวงที่ ๗ อันเป็นชวนที่ ๗ นี้ ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่จิตที่เป็นเชื้อชาติอันเดียวกับตนนั้นให้เกิดขึ้นได้อีก เพราะเหตุว่า ชวนะดวงที่ ๗ นี้มีกำลังอ่อน ไม่สามารถอุดหนุนให้เกิดชวนะดวงต่อไปได้ ในการที่ชวนะดวงที่ ๑ เป็นปัจจัยให้เกิดชวนะดวงที่ ๒ และชวนะดวงที่ ๒ เป็นปัจจัยให้เกิดชวนะจิตดวงที่ ๓ จนถึงชวนะจิตดวงที่ ๖ นี้แหละ เรียกว่า อาเสวนปัจจัย

ถึงแม้ว่าชวนะดวงที่ ๗ นี้ จะมีกำลังอ่อนไม่สามารถเป็นปัจจัยให้แก่ชวนะดวงต่อไปได้อีกก็จริงอยู่ แต่ในการกระทำกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของบุคคลทั้งหลายนั้น เจตนาถึงกรรมที่กระทำนั้น ย่อมสำเร็จลงได้ในชวนะดวงที่ ๗ นี้เอง ฉะนั้น เจตนาในชวนะดวงที่ ๗ นี้ จึงเรียกว่า “อตุตฺตารกสฺสนิฏฺฐาปกเจตนา” คือเจตนาที่ตัดสินใจการกระทำโดยเด็ดขาด สามารถให้สำเร็จกิจนั้นๆ ได้ และเจตนาที่ในชวนะดวงที่ ๗

นี้ เมื่อเวลาให้ผลจึงมีกำลังแรงมาก สามารถให้ผลปฏิสนธิในชาติที่ ๒ ติดต่อกันได้
ทั้งนี้จะเห็นได้ในกรรมที่เป็นปัญจันตริยกรรม และนิยตมิจาทัฏฐกรรม อันเป็น
กรรมที่ ซึ่งการให้ผลของกรรมนี้ ก็ให้ผลในชวณดวงที่ ๗ นี้เอง

อาเสวนปัจจัยนี้ ท่านอุปมาเหมือนหนึ่งบุคคลที่เคยผ่านการศึกษาในวิชาอย่าง
หนึ่งแล้ว เมื่อต้องการศึกษาในวิชาอย่างเดียวกันนี้ต่อไป ก็ย่อมเรียนได้ง่าย และเข้าใจ
ได้มากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะได้อาศัยความรู้ที่ตนได้เคยผ่านมาแล้วในวิชานั้น เป็นเครื่อง
อุดหนุนส่งเสริมให้เรียนได้ง่ายขึ้น และเร็วขึ้น จนกระทั่งสำเร็จการเรียนรู้ในวิชานั้น ๆ
ข้อนี้ฉันใด ธรรมที่เป็นอาเสวนปัจจัย ก็เช่นเดียวกัน คือ ชวณดวงที่ ๑ ก็เปรียบ
เหมือนความรู้ที่เป็นเบืองต้น ชวณดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ ก็เปรียบเหมือนความรู้ที่ได้รับ
ในคั่นต่อ ๆ มา จนกระทั่งจบหลักสูตรในวิชานั้น อันเปรียบได้แก่ชวณดวงที่ ๗ ซึ่ง
เป็นชวณดวงสุดท้ายนั่นเอง

ปัจจัยธรรมของอาเสวนปัจจัยนี้ ก็จัดเอาแต่เฉพาะโลกียชวณจิตนั้น ก็เพราะว่าตาม
ธรรมตาของชวณจิตที่จะเป็นอาเสวนปัจจัยได้นั้น ต้องประกอบด้วยลักษณะ ๓ อย่าง คือ

๑. ต้องเป็นจิตชาติเดียวกัน

๒. ต้องเกิดซ้ำ ๆ กัน อย่างน้อย ๔ หรือ ๕ ครั้ง อย่างมาก ๗ ครั้ง

๓. ต้องไม่ใช่วิปากชวณจิต

ส่วนโลกุตตรชวณ ๘ ดวงนั้น มัคคชวณจิต ๔ ไม่ใช่เป็นวิปากชวณจิตก็จริง
แต่ที่เกิดขึ้นเพียง ๑ ครั้งแล้วก็ดับไป ไม่เกิดซ้ำอีก จึงเป็นอาเสวนปัจจัยไม่ได้ เป็น
ได้แต่อาเสวนปัจจัยบั่นเท่านั้น

ผลชวณจิต ๔ เกิดบ่อยครั้งได้ก็จริง แต่เป็นจำพวกวิปากชวณจิต จึงเป็น
อาเสวนปัจจัยไม่ได้ และก็เช่นอาเสวนปัจจัยบั่นไม่ได้เช่นเดียวกัน และผลชวณจิต
นี้ย่อมต้องอาศัยมัคคชวณจิตเกิด เมื่อมัคคชวณจิตเป็นอาเสวนปัจจัยไม่ได้แล้ว ผลชวณจิต
จึงเป็นอาเสวนปัจจัยบั่นไม่ได้ ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ก็เพราะผลชวณจิตกับ
มัคคชวณจิตไม่ใช่เป็นชาติเดียวกัน ฉะนั้นจึงเป็นอาเสวนปัจจัยและปัจจัยบั่นแก่กัน
ไม่ได้ หมายความว่า ในมงคลวิถีกิติ ในผลสมาบัติวิถีกิติ ผลชวณจิตนี้ต้องอาเสวน
ปัจจนิกธรรมไป

ได้มีส่วนในโลกียชนเจ็ดนั้น ชวนดวงที่ ๑ เป็นอาเสวนปัจจัยบันนังไม่ได้ เป็น
ได้แต่อาเสวนปัจจัยอย่างเดียว และชวนดวงสุดท้าย เป็นอาเสวนปัจจัยไม่ได้ เป็นได้
แต่อาเสวนปัจจัยบันนธรรมอย่างเดียว

จบคำอธิบายโดยย่อในอาเสวนปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๑๓. ในกัมมปัจจัย

ในกัมมปัจจัยทเทศนี้ กัมมปัจจัยมีอยู่ ๒ คือ

๑. สหชาตกัมมะ ๒. นานักขณิกกัมมะ

ใน ๒ อย่างนั้น สหชาตกัมม สรุปรูปเนอความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. เจตนาเจตสิก ๘๘ ในจิต ๘๘ เป็นสหชาตกัมมปัจจัย

๒. จิต ๘๘ เจตสิก ๕๑ (เว้นเจตนา) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป เป็น
สหชาตกัมมปัจจัยบันน

๓. เจตนา ๘๘ ที่ในจิต ๘๘ กัตติ พาทิรรูป อาหารชรูป อสัณฺญสตัดกัมมชรูป
ปวัตติกัมมชรูป เป็นสหชาตกัมมปัจจัย

นานักขณิกกัมมะ สรุปรูปเนอความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. กุศลเจตนา ๒๑ อกุศลเจตนา ๑๒ ที่เบือนอดีต คือ ดับไปแล้วเป็น
นานักขณิกปัจจัย

๒. วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่ประกอบปฏิสนธิกัมมชรูป อสัณฺญสตัดกัมม-
ชรูป ประวัตติกัมมชรูป เป็นนานักขณิกกัมมปัจจัยบันน

๓. กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบกัตติ
จิตตชรูป พาทิรรูป อาหารชรูป อุตฺตชรูป กัตติ เป็นนานักขณิกกัมมปัจจัย

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในกัมมปัจจัย

วจนัตถะ “กรณิ = กมฺมิ” การกระทำ เรียกว่า กรรม

“ถโรติ ปฏิสงคฺขโรตีติ = กมฺมิ” คือการละกรรม คือการละกรรม

ธรรมที่จัดแจงหรือปรุงแต่งซึ่งปัจจัยบันนธรรม ฉะนั้น จึงชื่อว่า กรรม

“คัมมณฺจ ตํ กัมมณฺจาติ = กัมมปจฺจโย”

ธรรมที่จัดแจงหรือปรุงแต่งซึ่งปัจจัยุบบันนธรรมนั้นแหละ เป็นปัจจัย ฉะนั้น จึงชื่อว่า กัมมปจฺจโย

คำอธิบายโดยสังเขปในกัมมปจฺจโย

ในกัมมปจฺจโยนี้ คำว่า “กรรม” หมายถึงการกระทำ หรือธรรมที่จัดแจงปรุงแต่ง ซึ่งในปัจจัยุบบันนธรรม เรียกว่า “กรรม” ได้แก่เจตนาเจตสิก ฉะนั้น เจตนาเจตสิก จึงเป็นตัวกรรม ดังมีพุทธภาษิตกล่าวไว้ในจตุรสาสนีอรรถกถาว่า “เจตนา หิ ภิกฺขเว กัมมํ วทามิ เจตยิตฺวา กัมมํ กโรติ กาเยน วาจาเยน มนสา”

แปลความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เจตนาเจตสิกเป็นตัวกรรม สัตว์ ทำกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ กิเลส ย่อมมีการปรุงแต่ง คือ คิดนึก ก่อนแล้ว จึงทำ

ดังนั้น ก็จะเห็นได้ว่า การกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ จะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ต้องอาศัยเจตนาเจตสิกเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้าในการกระทำนั้นๆ อุปมาเหมือนกองทหารกองหนึ่งๆ ต้องมีนายทหารเป็นหัวหน้า เป็นผู้บังคับบัญชา โดยออกคำสั่งแก่เหล่าทหารให้ไปทำหน้าที่ไปตามคำสั่งของตนฉันใด เมื่อเปรียบเทียบกับสภาวะธรรมแล้ว นายทหารก็เปรียบเหมือนเจตนาเจตสิก เหล่าทหารก็เปรียบเหมือนสหชาติธรรม คือ จิต เจตนา กัมมชรูป และเจตสิกกัมมชรูป และจิตตชรูป ที่เกิดร่วมกันกับเจตนาเจตสิก ฉะนั้น

กัมมปจฺจโยนี้แบ่งออกเป็น ๒ คือ สหชาติกัมมปจฺจโย อย่างหนึ่ง

นानักขณิกกัมมปจฺจโยอย่างหนึ่ง

๑. สหเจตกัมมปจฺจโย

วจนัตถะ “กายังค วาจาญค จิตตังคกิสงฺขรณญเตน จิตตปฺปโยคสงฺขาเตน กิริยาภาเวน ปจฺจโย อุปการโกติ = กัมมปจฺจโย”

ธรรมที่ช่วยอุดหนุนโดยเป็นภาวะแห่งการกระทำอันนับเนื่องในจิตตปโยคะ คือ เป็นธรรมที่ช่วยปรุงแต่งซึ่งอาการแห่งกาย แห่งวาจา และจิต ฉะนั้น จึงชื่อว่ากัมมปจฺจโย

คำอธิบายโดยสังเขปในกัมมปัจจัย

สหชาตกัมมปัจจัยนี้ หมายถึงเจตนาเจตสิกที่เป็นตัวกรรมนั้น เกิดร่วมกับปัจจัยบับันธธรรมแล้วช่วยปรุงแต่งซึ่งเป็นปัจจัยบับันธธรรมนั้นด้วย หมายความว่า เมื่อสัมปยุตตรธรรม คือจิตและเจตสิกกำจัดทำหน้าที่รับอารมณ์นั้น ๆ เช่น เมื่อกระทบกับรูปารมณ์ โภภณมูลจิตพร้อมด้วยเจตสิกเกิดขึ้น เจตนาเจตสิกก็ช่วยจัดแจงให้โภภณมูลจิตนั้นเข้าบริบูรณ์โดยสมบูรณ์ เมื่อโภภณมูลจิตเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์แล้ว อาการของกายหรือวาจากิจตาม ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากโภภณมูลจิตนั้น ก็ย่อมแสดงซึ่งอาการของโลคะออกมา การที่เป็นเช่นนั้นก็ด้วยอำนาจของโภภณมูลเจตสิกนั่นเอง ดังนั้นเป็นต้น ฉะนั้น เจตนาสิกนั้นจึงได้ชื่อว่า สหชาตกัมมปัจจัย

๒. นานักขณิกกัมมปัจจัย

วจนัตถะ “นানা ขโณ = นานกฺขโณ”

ขณะต่างกัน ชื่อว่า นานักขณะ

“นานากฺขณเ ปวตฺตํ กัมมํ = นานกฺขณิกกัมมํ”

กรรมที่เกิดในขณะต่างชั้นกัน ชื่อว่า นานักขณิกกัมม

“อตฺตโน ปจฺจุปปนฺ ฐมฺมปวตฺติกฺขนโต วิสุ ภูเต อตีเต นานาขณสิทธิธาติ = นานากฺขณิกา” เจตนาเจตสิกที่สำเร็จลงแล้วในขณะต่างกันที่เป็นอดีต ซึ่งเป็นคนละขณะกับขณะที่บังเกิดขึ้นแห่งปัจจัยบับันธธรรมของตน ฉะนั้น จึงชื่อว่า นานักขณิก

“นานกฺขณิกกัมมปจฺจโย”

กรรมที่เป็นนานักขณิกกรรมนั้น เป็นปัจจัยช่วยอดหนุน ชื่อว่า นานักขณิกกัมมปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปในนานักขณิกกัมมปัจจัยเจตสิกที่เป็นตัวกรรม มีหน้าที่ ๒ อย่างคือ ๑. ทำหน้าที่ปรุงแต่งหรือจัดแจงให้สำเร็จกิจ ในระหว่างการเกิดขึ้นสัมปยุตตรธรรมที่เป็นกุศล อกุศล วิบาก และ กิริยา ที่เกิดขึ้นขณะหนึ่ง ๆ เรียกว่า “สังวรานกิจ” ๒. ทำหน้าที่เพาะพันธุ์พืชไว้ ในเมื่ออกศลเจตนาและอกศลเจตนา ที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตนั้นได้ดับไปแล้ว เจตนาเจตสิกก็มีอำนาจที่จะส่งผลให้ปรากฏขึ้นในภายหลัง เรียกว่า “พีชนิฐานกิจ” แต่ทำหน้าที่เฉพาะในกุศลและอกุศลจิตเท่านั้น

สำหรับเจตสิกที่ทำหน้าที่ “สัทธิฐานกิจ” นั้น ได้แสดงไว้แล้วในสหชาตัมม-
ปัจจัย หมายความว่า เจตนาเจตสิกที่ทำหน้าที่ “สัทธิฐานกิจ” นั้น ก็ได้แก่เจตสิกที่
เป็นสหชาตัมมปัจจัยนั่นเอง

ส่วนในหน้าที่ของ “พีชนิฐานสัจ” นั้น หมายถึงเจตสิกที่เป็นน่านักขณิกัมม-
ปัจจัย นานิกขณิกัมมปัจจัยนี้ เจตนาเจตสิกที่เป็นตัวธรรมนั้นเกิดต่างขณะ ต่างเวลา
กันกับปัจจัยบັນนธรรม หมายความว่าปัจจัย อันได้เจตนาเจตสิกที่ทำหน้าที่ “สั-
ทธิฐานกิจ” นั้นได้ดับไปแล้ว แต่ในการที่ดับไปของเจตนาเจตสิกนี้ มีอำนาจช่วยอด-
ทนให้ปัจจัยบັນนธรรมได้เกิดขึ้นภายหลังได้ ฉะนั้น ขณะที่เจตนาเจตสิกบັນนธรรมเกิด
ขึ้นนั้น ปัจจัยธรรมไม่อยู่ในขณะนั้นแล้ว ซึ่งได้แก่อกุศลกรรม เจตนา และอกุศลกรรม
เจตนาที่เป็นอดีตทั้งในชาติในและชาติก่อนที่ดับไปแล้วนั้น เป็นปัจจัยวิปากพหผล ได้
แก่วิปากนามขันธ์ ๔ และกัมมรูปที่^๕ได้รับในชาตินี้ หรือที่จะได้รับในชาติหน้าต่อไป
นั้น เป็นปัจจัยบັນน ดังจะยกตัวอย่างมาเป็นสังเขปดังนี้ คือ

๑. เมื่อขณะกระทำทุจริต อกุศลจิตพร้อมด้วยเจตนาเจตสิกเกิดขึ้น เจตนา
เจตสิกเป็นสหชาตัมมปัจจัย และเมื่อได้ดับไปแล้ว อกุศลเสวนานกลับเป็นน่านักขณิก
กัมมปัจจัยต่อไป และมีอำนาจที่จะให้บังเกิดผลแก่ผู้กระทำนั้น ในอนาคตกาล ทั้งใน
ชาตินี้และชาติหน้า คือ ผลในปวัตติกาลนั้น ได้รับทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ส่วนในผล
ปวัตติกาลนั้น ได้รับเฉพาะในชาติหน้า

ผลในปวัตติกาลที่ได้รับทั้งในชาตินี้และชาติหน้านั้น คือผู้นั้นย่อมได้รับผลเป็น
อกุศลวิปากจิต และปวัตติกัมมรูปเกิดขึ้น เช่นได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ดี และกัมม-
รูปทั้งหลายมี โตา หนู เป็นต้นนั้น ย่อมทุพพลภาพหรือได้รับอันตรายต่างๆ ดังนี้
ผลในปฏิสนธิกาลที่ได้รับในชาติหน้า คือผู้นั้นตายจากชาตินี้ และขณะปฏิสนธิ
ในชาติต่อไปนั้น ย่อมได้ปฏิสนธิจิตที่เป็นอกุศลวิปากโดยไปบังเกิดในอภายภูมิทั้ง ๔
ภูมิใดภูมิหนึ่งพร้อมทั้งได้รับกัมมรูปที่เป็นไปตามภูมิที่ตนไปบังเกิดนั้น ทุพพลภาพต่างๆ ที่
ได้รับเป็นอกุศลวิปากเหล่านี้ เป็นน่านักขณิกัมมปัจจัยบັນน (อกุศลเจตนาที่จะให้
ได้รับผลในปฏิสนธิกาลนั้น เว้นอุทัจจเจตนา)

๒. เมื่อทำกุศล มีทานกุศล ศีลกุศล ภาวนากุศล เหล่านี้ ขณะที่กำลังทำอยู่ มหากุศลจิตพร้อมด้วยเจตนาเจตสิกเกิดขึ้น เจตนาเจตสิกขณะนี้เป็นสหชาตกัมมปัจจัย เมื่อกุศลจิตพร้อมด้วยเจตนาดับไปแล้ว กุศลเจตนาที่ได้ดับไปแล้วนั้น ก็กลับเป็น นานกขณิกกัมมปัจจัยต่อไปและมีอำนาจที่จะให้ผลบังเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นในอนาคตกาล ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ในอดีตกาลและปฏิสนธิกาลเช่นเดียวกัน คือ

ผลในปวัตติกาลที่ได้รับในชาตินี้และชาติหน้านั้น คือ ผู้นั้นย่อมได้รับกุศลวิบากจิต และปวัตติกัมมชรูปเกิดขึ้น เช่น ย่อมได้ประสพอารมณ์ที่ดี และกัมมชรูปทั้งหลาย มี ตา หู เป็นต้นนั้นที่ไม่ทพลภาพและปราศจากอันตรายต่าง ๆ

ผลในปฏิสนธิกาล ที่จะได้รับในชาติหน้า คือ เมื่อผู้นั้นตายจากชาตินี้ และขณะปฏิสนธิในชาติต่อไปนั้น ย่อมได้ปฏิสนธิจิตที่เป็นกุศลวิบาก โดยไปบังเกิดในกามสคติ ภูมิมีมนุษย์และเทวดา ภูมิโคกภูมิหนึ่ง พร้อมทั้งได้รับกัมมชรูปเป็นไปตามภูมิที่ตนไปบังเกิดนั้น ๆ ผลต่าง ๆ ที่ได้รับเป็นกุศลวิบากเหล่านี้ เป็นนานกขณิกกัมมปัจจัยยุบบันน์

๓. ผู้พิจารณาสมถภาวนาเมื่อขณะที่ได้ฌานรูปาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้น พร้อมด้วยเจตนาเจตสิก เจตนาเจตสิกนี้กลับเป็นนานกขณิกกัมมปัจจัยต่อไป และมีอำนาจให้ผลแก่ผู้นั้นในชาติต่อไป ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล คือ

ในปฏิสนธิจิตกาลย่อมได้ปฏิสนธิจิต เป็นรูปาวจรปฏิสนธิจิตไปบังเกิดในรูปาวจรภูมิ ภูมิโคกภูมิหนึ่ง (เว้นอัสสัญญัตตพรหม) ตามสมควร และได้รับกัมมชรูปที่เป็นกัมมชรูปของพรหมในปวัตติกาล ย่อมได้รับรูปาวจรวิบากจิตและปวัตติกัมมชรูปที่เป็นอิฏฐะตามสมควรเหล่านี้ เป็นนานกขณิกกัมมปัจจัยยุบบันน์

๔. ผู้พิจารณาสมถภาวนา ได้รูปาวจรกุศลจิตพร้อมด้วยเจตนาเจตสิกเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสัญญาวิราดภาวนานั้น เจตนาเจตสิกขณะนี้เป็นสหชาตกัมมปัจจัยและเจตนาเจตสิกนี้เมื่อดับไปแล้ว ก็กลับเป็นนานกขณิกกัมมปัจจัยต่อไป และมีอำนาจให้ผลในชาติต่อไปทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลคือได้รูปปฏิสนธิ ได้แก่ ชีวิตนวกกลายรูป เรียกว่า “อัสสัญญัตตพรหม” เป็นนานกขณิกกัมมปัจจัยยุบบันน์

๕. ผู้พิจารณาสมถภาวนา ได้อรุณญาณ คือ อรูปาวจรกุศลจิตพร้อมด้วยเจตนาเจตสิกเกิดขึ้น ด้วยอำนาจรูปวิราดภาวนานั้นเจตนาเจตสิกขณะนี้เป็นสหชาตกัมมปัจจัย

เมื่อเจตนาเจตสิกนี้ต่อไปแล้ว ก็กลับเป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัยต่อไป และมีอำนาจให้ผลต่อไป ทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล คือ ได้รับนามปฏิสนธิได้แก่ อรูปาวิกจจิตเกิดขึ้น เรียกว่า “อรูปพรหม” เป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัยต่อไป

๖. ผู้พิจารณา วิปัสสนาภาวนา ขณะที่มรรคจิตเกิดขึ้น พร้อมด้วยเจตนาเจตสิกเจตนาเจตสิกขณะนี้เป็นสหชาตกัมมปัจจัย เมื่อมรรคจิตพร้อมกับเจตนาเจตสิกดับไปไปแล้วนั้น เจตนาเจตสิกนี้ก็กลับเป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัยต่อไป และมีอำนาจให้ผลในชาตินี้เป็นอตาลิก คือผลที่เกิดขึ้นนั้นไม่มีระหว่างกัน ได้แก่ ผลจิตที่เกิดขึ้นต่อจากมรรคจิตนั้นเองเป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัยต่อไป (มรรคเจตนาขณะที่เป็นปัจจัยให้เกิดผลจิตนั้น เป็นอนันตรปัจจัย และปกตุนิสสยปัจจัยก็ได้)

สรุปความว่า น่านักขณิกกัมมปัจจัยนี้ให้แก่เจตนาเจตสิกที่เป็นกุศลและอกุศลที่เป็นอดีต คือที่ได้ดับไปแล้ว เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนให้เกิดผลในปฏิสนธิกาลและปวัตติผล ผลเหล่านี้ เป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัยต่อไป

สำหรับผลในปวัตติกาลนั้น มีพิเศษออกไปอีก คือ ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายนั้นย่อมคู่เคยสร้างกุศลกรรมและอกุศลกรรมมาด้วยกันทั้งสิ้น ฉะนั้น น่านักขณิกกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ก็มีติดอยู่ในสันดานของตนด้วยกันทั้งนั้น แต่เมื่อขณะที่จะส่งผลให้ปรากฏขึ้นนั้น ต้องประกอบด้วยสิ่งแวดล้อมต่างๆ เป็นต้นว่า

๑. กาล ๒. คติ ๓. อปธิ ๔. ประโยค คือ

๑- กาลได้แก่ในคราวใด สมัยใด บุคคลผู้ที่อยู่ในประเทศ ก็มีพระราชานั้นเป็นสัมมาทิฏฐิบุคคล ปกครองบ้านเมืองอยู่ และพระพุทธศาสนาก็ยังคงมีอยู่ ยังไม่เสื่อมสูญไปอย่างนี้ เรียกว่า “กาลสมบัติ” อย่างหนึ่ง และถ้าในสมัยใดพระราชาก็ปกครองประเทศบ้านเมืองนั้นเป็นทิฏฐิบุคคล และพระพุทธศาสนาก็เสื่อมสูญสิ้นไปแล้วอย่างนี้เรียกว่า กาลวิบัติ

๒. คติ ได้แก่ บุคคลใดได้เกิดอยู่ในสุคติภูมิ มีมนุษย์ เทวดา และพรหมอย่างนี้ เรียกว่า คติสมบัติ ถ้าบุคคลใดไปเกิดในทุคติภูมิ มีสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้นอย่างนี้ เรียกว่า คติวิบัติ

คนที่มีใจดี ๓ อย่าง คือ ๑. ได้แก่บุคคลในเมื่อเกิดมาแล้ว มีอวัยวะน้อยใหญ่ คือ หู ตา เป็น
ต้น ครบถ้วนบริบูรณ์อย่างนี้ เรียกว่า อูปริสมัปปัตติ เมื่อบุคคลใดเกิดมาแล้ว มีอวัยวะ
ใหญ่ น้อย ขาดตกบกพร่องไป ไม่ครบถ้วน อย่างนี้ เรียกว่า อูปริวิปปัตติ

๔. ปโยคยะ ได้แก่บุคคล ๆ อาศัยความเพียรที่ถูกต้อง และความคิดที่ถูกต้อง แล้ว
ทำกายกรรม วิจิตรกรรม มโนกรรม ที่เป็นสุจริต ไม่ผิดกฎหมายของบ้านเมือง และไม่
ผิดหลักธรรมในพระพุทธศาสนา อย่างนี้ เรียกว่า ปโยคสมัปปัตติ บุคคลใดอาศัยความ
เพียรที่ผิด และความคิดที่ผิด แล้วทำกายกรรม วิจิตรกรรม มโนกรรม ที่เป็นทุจริตผิด
กฎหมายของบ้านเมือง และผิดหลักธรรมในพระพุทธศาสนา อย่างนี้ เรียกว่า
ปโยควิปปัตติ

เมื่อขณะใด บุคคลบริบูรณ์ด้วยสัมปัตติ ๔ อย่าง มีกาลสัมปัตติเป็นต้น ขณะนั้น
นานักขณิกกรรมที่เป็นกุศล ก็ได้โอกาสส่งผลที่ดีให้ปรากฏแก่บุคคลนั้น เช่น การได้
ประสบกับอารมณ์ มีรูปารมณ์เป็นต้น ที่เป็นอริยารมณ์ คือ เป็นอารมณ์ที่น่ารัก น่า
ปรารถนาต่าง ๆ พร้อมทั้งได้รับกัมมชรูปอันเป็นที่น่ารัก น่าปรารถนาเช่นเดียวกัน

เมื่อขณะใด บุคคลบริบูรณ์ด้วยวิปปัตติ ๔ อย่าง มีกาลวิปปัตติเป็นต้น ขณะนั้น
นานักขณิกกรรมที่เป็นอกุศล ก็ได้โอกาสส่งผลที่ไม่ดีให้ปรากฏแก่บุคคลนั้น เช่น ได้
ประสบกับอารมณ์ที่ไม่ดีต่าง ๆ พร้อมทั้งได้รับกัมมชรูปที่ไม่น่ารัก และไม่ปรารถนา
ดังนี้

นี้เป็นผลในปวัตติกาล ส่วนผลในปฏิสนธิกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมได้รับแล้ว
ในขณะปฏิสนธิ ตามสมควรแก่กรรมของตนในอดีตภพ ฉะนั้น จึงไม่ต้องอธิบายเป็น
พิเศษในที่นี้อีก

จบคำอธิบายโดยสังเขปในกัมมปัจจัยเพียงเท่านี้

๑๔. วิปากปัจจัย

ในวิปากปัจจัยทเทศนี้ มีสรุปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. ประวัติปฏิสนธินามชั้น ๔ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่ช่วยอุปการแก่กันและกันในจิตโวการภูมิ ที่ช่วยอุปการแก่กันและกัน และจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปด้วย ในปัจจุโวการภูมิ เป็นวิปากปัจจัย

๒. ประวัตินามชั้น ๔ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันก็ดี วิปากจิตตชรูป ๑๓ (เว้นวิญญูตรูป ๒) มีปฏิสนธิกัมมชรูปก็ดี เป็นวิปากปัจจัยนั่นเอง

กุศล อกุศล กิริยา นามชั้น ๔ คือ กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบกันก็ดี จิตตชรูปที่เกิดจากกุศล อกุศลกิริยา พาหิรรูป อาหารชรูป อุตฺตชรูป อสัณฺณสตัดกัมมชรูป เป็นวิปากปัจจัย

วจนัตถะ และอธิบายโดยย่อในวิปากปัจจัย

วจนัตถะ “ปฬายกปฬาทพฬภาเวน อณฺณณณณตสฺสวฺริกฺขณํ กุสลา กุสลาณํ ปาภาติ = วิปากา”

ธรรมซึ่งเป็นผลของกุศลและอกุศล อันเป็นปฏิปักษ์แก่กันและกันโดยความเป็นปฬายกธรรม และปฬาทพฬรรณ ฉะนั้น จึงชื่อว่า วิปาก

(วา) สาวชชนนวชชภาเวน วา กณฺหสฺสกุภภาเวน อณฺณณณณตสฺสวฺริกฺขณํ กุสลา กุสลาณํ ปาภาติ = วิปากา”

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมซึ่งเป็นผลของกุศลและอกุศลธรรมเป็นพิเศษแปลกจากกัน โดยความเป็นสาวชชธรรมและอนาวชชธรรม หรือโดยความเป็นธรรมดำและขาว ฉะนั้น จึงชื่อ ว่าปาก

“วิปากโก จ โส ปจฺจโย จาติ = วิปากปจฺจโย”

วิปากนั้นแหละ เป็นปัจจัยด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิปากปัจจัย

(วา) วิปจณภาเวน ปจฺจโย อุปการโกติ = วิปากปจฺจโย” หรือชื่อ
ว่า วิปากปัจจย เพราะอรรถว่า ช่วยอุดหนุนโดยให้สำเร็จ

หมายเหตุ	ปฬายกฺขรรณ	=	กุศลกรรม
	ปฬาทพฺพรรณ	=	อกุศลกรรม
	ดาวัชช	=	มีโทษ
	อนวัชช	=	ไม่มีโทษ

คำอธิบายโดยสังเขปในวิปากปัจจย
ในวิปากปัจจยนี้ ได้แก่วิปากคือผลของกุศลกรรม และอกุศลกรรมนั้น มา
เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันได้อีก หมายความว่าวิปากนั้นเองเป็นปัจจยและปัจจ-
ยุบบันธธรรม ทั้งช่วยอุดหนุนแก่ปฏิสนธิกัมมรูปและจิตตชรูปด้วยคือในวิปากจิตที่
เกิดขึ้นขณะหนึ่งนั้น มีเจตสิกที่ประกอบอยู่ต้องพร้อมทั้งปฏิสนธิกัมมรูป และจิตตชรูป
ในที่นี้ วิปากจิตและเจตสิกซึ่งเรียกว่า นามขันธ์ ๔ นั้น เป็นปัจจยและปัจจยุบบันธ
ซึ่งกันและกันได้ ส่วนปฏิสนธิกัมมรูปและจิตตชรูปนั้นเป็นปัจจยุบบันธธรรมอย่าง
เดียว เป็นปัจจยธรรมไม่ได้

วิปากจิตนี้ ไม่ใช่เป็นจิตที่ต้องทำให้เกิดขึ้น เพราะเป็นจิตเป็นผลอันเกิดมาจาก
กุศลและอกุศลกรรม ฉะนั้น กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็มีเป็นธรรมที่ต้องชวนชวาย
กระทำให้เกิดขึ้น ส่วนวิปากนั้นเป็นธรรมที่ไม่ต้องชวนชวายกระทำให้เกิดถ้ามีกุศลกรรม
อกุศลกรรมอันเป็นเหตุแล้ว วิปากคือผลก็ต้องมีแน่นอน และวิปากจิตนี้ เป็นจิตที่สงบ
ไม่ปรากฏอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นจิตที่ไม่มีอุตสาหกรรมวิริยะและเป็นจิตที่มีกำลังอ่อน
ซึ่งต่างจากกุศลอกุศลและกิริยาจิต วิปากจึงจะปรากฏได้ชัดก็ในขณะที่นอนหลับ เพราะ
ในขณะนั้น จิตอื่น ๆ ไม่เกิดขึ้น ก็เกิดแต่ภวังคจิต คือ วิปากจิตเท่านั้น ส่วนเวลาอื่นนั้น
ถึงแม้ว่าวิปากจิตจะเกิดอยู่ก็จริงแต่ไม่ปรากฏชัด เพราะในขณะนั้นจิตชั้นสูงวิธเป็นกุศล
บ้าง อกุศลบ้าง เสียแล้ว ฉะนั้น จึงปรากฏแก่กุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต มากกว่า
วิปากจิต

ได้กล่าวแล้วว่า วิบากจิตเป็นจิตที่อ่อนไม่มีอุตสาหกรรมเหมือนกัปปจิตประเภทอื่น ฉะนั้น เจตสิกที่เกิดขึ้นประกอบวิบากจิตนี้กำลังอ่อนตามไปด้วย ไม่เหมือนกับเจตสิกที่เกิดพร้อมกับกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต สำหรับปฏิสนธิกัมมรูปและจิตชรูปที่เกิดจากวิบากจิตนี้ก็เช่นเดียวกันคือ ไม่ปรากฏอาการอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่เกิดขึ้นโดยอาการอันสงบอยู่เท่านั้น ต่างกับจิตตชรูปที่เกิดจากกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต เพราะจิตตชรูปที่เกิดจากจิตเหล่านี้ ย่อมมีอาการปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน ที่เป็นเช่นนั้นก็โดยอำนาจของวิบากปัจจัยนั่นเอง

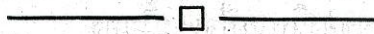
วิบากเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่วิบากนี้ ท่านอุปมาเหมือนกับความชราที่เกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลาย ความชรานี้เป็นสิ่งที่บุคคลทั้งหลายไม่พึงปรารถนา และไม่ต้องชวนชวายนหาหรือกระทำให้เกิดขึ้น แต่ความชราก็ย่อมบังเกิดแก่บุคคลทั้งหลายทั่วอันหมดไม่มียกเว้นเลย ทั้งนี้เพราะชราภาพนั้นเป็นผลธรรมอันเกิดมาจากเหตุ คือชาตินั่นเอง ถ้ามีชาติคือความเกิดแล้ว และในความชรานี้ก็เป็นเหตุเป็นผลกันและกันได้ คือชราในตอนแรกนั้น เป็นการอุดหนุนให้เกิดความชรามากขึ้นในตอนหลัง จะเห็นได้เมื่อทารกคลอดจากครรภ์มารดา ความชราก็ติดมากับทารกนั้นแล้ว แต่ความชรานี้เป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก เพราะเป็นธรรมอันสงบ และละเอียดสุขุม เมื่อขณะทารกอ่อนๆ เจริญเติบโตขึ้นนั้น ก็หมายความว่า ความชราในตอนแรกนั้นเป็นกำลังช่วยอุดหนุนให้ความชราเกิดขึ้นในตอนหลังเป็นลำดับไป หรืออีกนัยหนึ่งเช่นคนที่มีอายุมาก ผมนั้นเปลี่ยนจากสีดำมาเป็นสีขาว ในตอนแรกนั้น ก็จะเป็นแต่เพียงเริ่มขาวเล็กๆ น้อยๆ กัน ต่อมาสีขาวของผมก็จะปรากฏมากขึ้นทุกทีๆ จนกระทั่งขาวโพลงไปทั่วทั้งศีรษะ ฉะนั้น สีขาวเพียงเล็กน้อยในตอนแรกนั้น เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนให้เกิดสีขาวมากขึ้นในตอนหลัง นี้ก็เป็นความชราอย่างหนึ่งเหมือนกัน

ข้ออุปมานี้ฉันใด วิบากปัจจัยนี้ก็เดียวกัน คือธรรมที่เป็นวิบากนี้ย่อมเป็นปัจจัยและปัจจัยบุบกันแก่กันและกันได้ เช่นในวิปากนามขันธ์ ๔ ที่เกิดขึ้นพร้อมกันนั้น เมื่อนามขันธ์ ๑ เป็นปัจจัย วิปากนามขันธ์ที่เหลือ ๓ พร้อมด้วยจิตตรูป ก็เป็น

ปัจจัยบบันน์ และเมื่อนามชั้น ๒ เป็นปัจจัย วิปากนามชั้น ๒ ที่เหลือพร้อมด้วย จิตตชรูป ก็เป็นปัจจัยบบันน์

ส่วนในปฏิสนธิกาลนั้น วิปากนามชั้น ๔ ผลัดกันเป็นปัจจัยและปัจจัยบบันน์ ด้วย การที่วิปากธรรมเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่วิปากธรรมด้วยกัน ดังที่ได้อธิบายมาแล้วนี้ จึงได้ชื่อว่า วิปากปัจจัย

จบคำอธิบายโดยสังเขปในวิปากปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๑๕. อาหารปัจจัย

ในอาหารปัจจัยทเทศนี้ อาหารปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ ๑. รูปอาหาร ๒. นามอาหาร

ใน ๒ อย่างนี้ รูปอาหารปัจจัย สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. พหิทธโอชา คือโอชาที่อยู่ในอาหารต่างๆ ที่เป็นกพฬีการอาหาร ของกินที่กระทำเป็นคำๆ หรือของที่ต้มอีกหนึ่ง เป็นรูปอาหารปัจจัย

๒. อาหารสมภูฐานิกรูป ๑๒ เป็นรูปอาหารปัจจัยบบันน์

๓. จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อุตฺตชรูป อสฺสญฺสคคกัมมชรูป ปวตฺติกัมมชรูป เป็นรูปอาหารปัจจัยนิกร อีกนัยหนึ่ง

จิตสมภูฐานิกรูปโอชา ที่เป็นอฆัตตะ คือ กัมมชโอชา ที่เกิดรูปในภายใน อุตฺตชโอชาเป็นรูปอาหารปัจจัย

จิตสมภูฐานิกรูป คือกัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒ ที่อยู่ในกสาปเดียวกันกับปัจจัยธรรม ที่ตั้งอยู่ในกสาปอื่นๆ (เว้นโอชาที่อยู่ในกสาปเดียวกันกับที่เป็นตัวปัจจัย) เป็นรูปอาหารปัจจัยบบันน์ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบ พาหิรรูป เป็นรูปอาหารที่ปัจจัยนิกร

นามอาหารปัจจัย สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ นามอาหารองค์ธรรม ๓ คือ ผัสสะ ๘๘ เจตนา ๘๘ วิญญาณ ๘๘ เป็นนามอาหารปัจจัย จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒

ที่ประกอบ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกับปัจจัยธรรม เป็นนามอาหาร ปัจจัยุบบันน์ พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัณฺณสัคคกัมมชรูป ปวัตตติกัมมชรูป เป็นนามอาหารปัจจัย

วจนัตถะและคำอธิบายโดยสังเขปในอาหารปัจจัย

นัตถะ “สกสภปัจจัยูปปนเน อหริติ ภูโต หรตีติ = อาหารโร”

สภาพที่น่ามา คือสภาพที่ประมวลมามากๆ ซึ่งผลของตนๆ ฉะนั้น จึงชื่อว่า

อาหาร

“รูปานํ อุปตมฺภกตฺเตน อุปการกา จตฺตโร อาหารปัจจัยโย”

อาหาร ๔ เป็นผู้อุปการะโดยความเป็นสิ่งที่อุปถัมภ์แก่รูปธรรมและและนามทั้งหลาย มีชื่อว่า อาหารปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปในอาหารปัจจัย

อาหารปัจจัยนี้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

รูปอาหารประเภทหนึ่ง และนามอาหารประเภทหนึ่ง รูปอาหารได้แก่อาหารต่าง ๆ มีข้าว น้ำ เป็นต้น นามอาหารมีอยู่ ๓ ชนิดด้วยกัน คือ

๑. ผัสสาหาร ได้แก่ผัสสาเจตสิก

๒. มโนสัณฺเจตนาหาร ได้แก่เจตนาเจตสิก

๓. วิญญาณาหาร ได้แก่จิต ๘๘

รวมเป็นอาหาร ๔ ชนิดด้วยกัน

อาหารทั้ง ๔ อย่างนี้ มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนแก่รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้คือรูปอาหารนั้น ช่วยอุดหนุนแก่รูปกายให้เจริญขึ้นและตั้งอยู่ได้

ส่วนนามอาหารทั้ง ๓ ก็ช่วยอุดหนุนแก่นามกายให้เกิดขึ้น และให้ตั้งอยู่ได้เป็นระเบียบข้อนี้ อุปมาเหมือนบ้านที่จะตั้งอยู่ได้ ก็ต้องอาศัยมีเสาเป็นเครื่องค้ำจุนอยู่ ถ้าหากว่าไม่มีเสาค้ำจุนอยู่แล้ว บ้านนั้นก็ไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ ฉะนั้น รูปธรรมและนามธรรมก็เช่นเดียวกัน ถ้าไม่มีอาหารอันเปรียบเหมือนเสาเรือนค้ำจุนไว้แล้ว รูปธรรมและนามธรรมนี้ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ดังเดียวกัน

ในกามภูมิ (เว้นนิรยภูมิ) รูปอาหารเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนให้ร่างกายของสัตว์ และบุคคลทั้งหลายเจริญเติบโตและตั้งอยู่ได้

ส่วนในรูปภูมิ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) อรูปภูมิและนิรยะภูมินั้น นามอาหารเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนทั้งร่างกายและนามกายของบรรดาสัตว์และบุคคลเหล่านั้น ได้ดำรงชีวิตได้และรูปอาหารไม่มีในสัตว์บุคคลเหล่านั้น เพราะสัตว์บุคคลเหล่านั้นไม่กินอาหาร

ส่วนอสังขยสัตตพรหมนั้น มีแต่รูปธรรมอย่างเดียว ไม่มีนามธรรม และมีอายุตั้งอยู่ได้ ๕๐ มหากัป บุคคลจำพวกนี้ไม่ได้รับอาหารประเภทนี้ทั้ง ๔ อย่างนั้นโดยตรง แต่มีอาหารทางอ้อมเป็นเครื่องดำรงรูปชีวิตอยู่ได้ คือปัญจกมมานเจตนาที่ในอดีตภพนั้นเอง เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนของรูปของบุคคลเหล่านั้นจำพวกนี้ให้สามารถตั้งอยู่ได้

สรุปความว่า อาหารปัจจัยนี้ รูปอาหารและนามอาหารเป็นปัจจัย ช่วยอุดหนุน แก่รูปธรรมและนามธรรมของบรรดาสัตว์ทั้งหลายทั้ง ๓๑ ภูมิ ให้มีชีวิตตั้งอยู่ได้ ถ้าไม่มีอาหารทั้ง ๒ ประเภท เป็นเครื่องช่วยอุดหนุนแล้ว บรรดาสัตว์เหล่านั้นก็ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้นาน ฉะนั้น จึงนับว่าอาหารเหล่านี้เป็นสิ่งที่ทำคุณอุปการะแก่สัตว์ทั้งหลาย ที่มีอยู่ในสังสารวัฏฏ์เป็นอย่างมาก ดังมีพุทธภาษิตกล่าวไว้ว่า

“สพเพ สตฺตา อาหารภูจิจิกา”

แปลว่า สัตว์ทั้งหลาย ตั้งอยู่ได้ก็เพราะอาหารนั่นเอง

จบคำอธิบายโดยย่อในอาหารปัจจัยเพียงเท่านี้

๑๖. อินทรีย์ปัจจัย

ในอินทรีย์ปัจจัยทุกเทศนี้ อินทรีย์ปัจจัยมีรูป ๓ อย่างคือ ๑. สหชาติอินทรีย์ ๒. ปุเรชาติอินทรีย์ ๓. รูปชีวิตินทรีย์

ใน ๓ อย่างนั้น สหชาติอินทรีย์ สรุปเนื้อความมีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. นามอินทรีย์องค์ธรรม ๘ คือ ชีวิต จิต เวทนา สัทธา วิริยะ สติ เอกัคคตา ปัญญา เป็นสหชาติอินทรีย์ปัจจัย

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปเป็นสหชาตินทรียปัจจัยฉบับัน

๓. พาหิรรูป อาหารชรูป อุตชรูป อสัณญัสตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็นชาตินทรียปัจจัย

ปุเรชาตินทรียะ สรูปเนื้อความมี ๓ อย่าง คือ

๑. ปญจวัตถุทั้ง ๓ ชนิดมีมันทายก ปญจวัตถุ เป็นต้นนั้น มัชฌิมาภุคปญจวัตถุ คือ จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กายะ ที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวักตวงแรกเป็นปุเรชาตินทรียปัจจัย (ตามนัยของท่านปโรรณจารย์) อีกนัยหนึ่ง ปญจวัตถุ มีจักขุ โสต เป็นต้น ที่เข้าถึงฐิติปัตตของตนมีจำนวน ๔๔ เป็นปุเรชาตินทรียปัจจัย (ตามนัยของท่านอาจารย์ภายหลัง)

๒. ทวิปญจวิญญานจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่ประกอบ เป็นปุเรชาตินทรียปัจจัยฉบับัน

๓. จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิปญจวิญญานจิต ๑๐) ก็มีรูปทั้งหมด มีจิตตชรูป เป็นต้นกัตติ เป็นปุเรชาตินทรียปัจจัย

รูปชีวิตินทรียปัจจัย สรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. รูปชีวิตินทรียทั้งหมดที่เป็นไปในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาลเป็นรูปชีวิตินทรียปัจจัย

๒. กัมมชรูปที่เหลือ ๙ หรือ ๘ ที่อยู่ในกาลาปเดียวกัน ชีวิตรูป เป็นรูปชีวิตินทรียปัจจัยฉบับัน

จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบกัตติ พาหิรรูป อาหารชรูป อุตชรูป และรูปชีวิตินทรียมีอยู่ในปฏิสนธิกัมมชรูป อสัณญัสตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป เป็นชีวิตินทรียปัจจัย

วจนัตถะ เป็นคำอธิบายโดยสังเขปในอินทรียปัจจัย

วจนัตถะ “อินทติ ปรมอิสสุริย กโรตติ = อินทริย”

ธรรมชาติใดเป็นใหญ่ คือกระทำซึ่งความเป็นใหญ่ยิ่ง ฉะนั้นจึงชื่อว่า อินทรียะ

“อินทริยญจติ ปจยญจติ = อินทริยปัจจัย”

อินทริยทั้งหมดเป็นปัจจัยด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทรียะปัจจัย

“อินทริยฐาน อธิปัตติฐาน วา อุปการกา อิตฺถินทริยปริสันทริย-
วชฺชา = วิสฺตินทริยา”

อินทริย ๒๐ เว้นชีวิตินทริยและปริสันทริยเสีย เป็นธรรมช่วยอุดหนุนโดยความ
เป็นใหญ่ หรือเป็นหัวหน้า ชื่อว่า อินทริยปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปในอินทริยปัจจัย

ในอินทริยปัจจัยนี้ คำว่า “อินทริย” แปลว่า เป็นใหญ่เป็นหัวหน้า ปกครองใน
หน้าที่ของตน ๆ ไม่ก้าวก่ายกันและกัน อุปมาเหมือนในประเทศหนึ่ง ๆ มีรัฐมนตรีเป็น
หัวหน้าปกครองในหน้าที่การงานอยู่หลายคนด้วยกัน แต่ในหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ นั้น ก็มี
รัฐมนตรีคนหนึ่ง ๆ เป็นหัวหน้าควบคุมปกครอง ไม่ก้าวก่ายในหน้าที่กันและกันจนใด
ในอินทริยปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือหน้าที่ต่าง ๆ มีหน้าที่ในการเห็นการได้ยินเป็นต้นนั้น
ก็มีธรรมที่เป็นใหญ่ควบคุมในหน้าที่นั้น ๆ เช่น หน้าที่ในการเห็น ก็มีจักขุปสาทเป็นใหญ่
เรียกว่า จักขุนทริย และหน้าที่ในการได้ยินก็มีโสตปสาทเป็นใหญ่ เรียกว่า โสตินทริย
เป็นต้น

ที่ว่า จักขุปสาทเป็นใหญ่ในการเห็นนั้นก็คือ จักขุวิญญาณจิตที่จะเกิดขึ้นได้
ก็ต้องอาศัยจักขุปสาทเป็นปัจจัย ถ้าจักขุปสาทมีกำลังอ่อน การเห็นก็ไม่สมบูรณ์ ถ้า
จักขุปสาทมีกำลังแรง การเห็นก็ชัดเจนแจ่มใสดี ด้วยเหตุนี้จักขุปสาทจึงได้ชื่อว่า
จักขุนทริย สำหรับปสาทอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน แต่ละอย่าง ๆ นั้น ต่างก็มีความเป็นใหญ่
ในหน้าที่ของตน ๆ นี้เป็นอินทริยฝ่ายรูปธรรม

ส่วนฝ่ายนามธรรมนั้น ก็มีนามอินทริยทำหน้าที่เป็นหัวหน้าปกครองในหน้าที่
เฉพาะของตนเช่นเดียวกัน นามอินทริยนี้มีองค์ธรรม ๘ คือ ชีวิตินทริย ๑ จิต ๑
เวทนา ๑ สัทธา ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ เอกัคคตา ๑ ปัญญา ๑ นามอินทริยทั้ง ๘ นี้
ทำหน้าที่เป็นปัจจัยธรรมและในเวลาเดียวกันนั้น ต่างก็เป็นปัจจัยสนับสนุนซึ่งกันและ
กันด้วย ตัวอย่างเช่น ขณะที่มหากุศลจิตเกิดขึ้นพร้อมด้วยเจตสิก ๓๘ ดวงนั้น ในจิต
และเจตสิกเหล่านั้นก็มีสหชาติินทริย คืออินทริยทั้ง ๘ นั้นเกิดขึ้นเป็นปัจจัยและปัจจัยสนับสนุน
ซึ่งกันและกันอยู่ด้วย เช่น จิต คือมโนอินทริยเป็นปัจจัย อินทริยที่เหลือ ๗ ก็เป็นปัจจัย

บันนั้น และเมื่อชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัย อินทรีย์ที่เหลือ ๗ ก็เป็นปัจจัยบบันนั้น ดังนั้นเป็นต้น ส่วนเจตสิก ๑๑ ดวง ที่เหลือจากอินทรีย์องค์ธรรม และจิตตชรูปนั้นไม่นับเข้าเป็นอินทรีย์ และเป็นสหชาตินทรีย์ไม่ได้ คงเป็นแต่สหชาตินทรีย์ปัจจัยบบันนั้นอย่างเดียว

ในบรรดาธรรมที่เรียกว่า เป็นปัจจัยธรรมนั้นต้องประกอบด้วยอำนาจ ๓ อย่างคือ

๑. ชนกสัทธิ มีอำนาจให้ปัจจัยบบันนั้นธรรมเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง
 ๒. อุปัตถัมภกสัทธิ มีอำนาจช่วยอุดหนุนให้ปัจจัยบบันนั้นธรรมตั้งอยู่ได้อย่างหนึ่ง
 ๓. อนุपालกสัทธิ มีอำนาจช่วยรักษาปัจจัยบบันนั้นธรรมไว้โดยสม่ำเสมออย่างหนึ่ง
- อำนาจทั้ง ๓ อย่างนี้แม้แต่อย่างเดียวยแล้ว ก็เป็นปัจจัยธรรมไม่ได้

ในอินทรีย์ปัจจัยนี้ เว้นภาวรูป ๒ คือ อิตถิภาวะและปริสภาวะจากกันเป็นปัจจัย ธรรม เพราะอินทรีย์ภาวะรูปและปริสภาวะรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่มีอำนาจทั้ง ๓ อย่างที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นจึงเป็นอินทรีย์ปัจจัยไม่ได้ แต่ในภาวรูปทั้ง ๒ นี้มีลักษณะประกอบให้รู้ได้ว่า ลักษณะอย่างนี้เป็นอิตถิภาวะ และลักษณะอย่างนี้เป็นปริสภาวะ ลักษณะนี้มีอยู่ ๔ อย่างด้วยกัน คือ

๑. ลิงคะ หมายถึงรูปร่างสัณฐาน เช่น หน้า ตา มือ เท้า เป็นต้น
๒. นิमितตะ หมายถึงเครื่องหมาย เช่น มีหนวดไม่มีหนวด เป็นต้น
๓. กุตตะ หมายถึงการเล่นต่าง ๆ เช่น ชอบเล่นของที่สวยงาม เป็นต้น
๔. อากัปปะ หมายถึงกิริยาอาการที่เกิดขึ้น นิ่ง นอน เป็นต้น

ลักษณะทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นผลของภาวรูป ๒ คือ มีภาวรูปและก็ต้องมีลักษณะ ๔ อย่างนี้เกิดขึ้นด้วยเสมอ ถ้าจะมีปัญหาถามว่า เมื่อลักษณะ ๔ อย่างนี้เป็นผลอันเกิดมาจากภาวรูป ๒ ซึ่งเป็นเหตุแล้ว ภาวรูป ๒ นี้จะจัดเป็นอินทรีย์ปัจจัยไม่ได้หรือ? ข้อนี้อธิบายว่า เป็นอินทรีย์ปัจจัยได้ ถึงแม้ว่าภาวรูปจะเป็นเหตุ และลักษณะทั้ง ๔ นี้จะเป็นผลก็จริงอยู่ แต่ว่าเป็นไปโดยธรรมดาซึ่งเรียกว่าปวัตตินิยาม ไม่เรียกว่าภาวรูป ๒ นั้นเป็นอินทรีย์ปัจจัยอุดหนุนให้เกิดลักษณะทั้ง ๔ อย่างและลักษณะทั้ง ๔ อย่างนั้น ก็ไม่เรียกว่าเป็นอินทรีย์ปัจจัยบบันนั้นธรรม ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ถ้าเป็นอินทรีย์ปัจจัยแล้ว

เป็นอติปัตติด้วย และธรรมดาสภาธรรมของอติปัตตินี้ เมื่อขณะที่เกิดขึ้นก็ดี เมื่อขณะที่ตงอยู่ก็ดี ปัจจยธรรมและปัจจยูปบันนธรรมต้องปรากฏมีอยู่ด้วยกันเสมอ

ส่วนภาวะรูป ๒ นั้นในปฏิสนธิกาล ย่อมเกิดมีอยู่แล้ว แต่ลักษณะทั้ง ๔ อย่าง มีลึงจะเป็นต้น ยังได้เกิดในขณะนั้น ต่อเมื่อในปวัตติกาลจึงจะปรากฏขึ้น แสดงให้เห็นว่าภาวะรูป ๒ และลักษณะทั้ง ๔ นั้น เกิดในกาลต่างกัน ฉะนั้นจึงนับเข้าอติปัตติไม่ได้ เพราะปัจจยธรรมและปัจจยูปบันนธรรมไม่ปรากฏมีอยู่ เมื่อเป็นอติปัตติไม่ได้แล้ว ก็ย่อมเป็นอนิทรียปัตติไม่ได้เช่นเดียวกัน

ถ้าจะมีปัญหาต่อไปอีกว่า ในภาวะหลักทั้ง ๒ นั้น ภาวะรูป ๒ และรูปที่เหลือ ๔ นั้นก็เกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน ปรากฏมีอยู่ ฉะนั้น ในกาลทสกกลาปจะจัดเอาภาวะรูปเป็นอนิทรียปัตติ และรูปที่เหลือเป็นอนิทรียปัตติูปบันนไม่ได้หรือ? ข้อนี้ต้องเป็นไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะภาวะรูปทั้ง ๒ นั้น ไม่มีอำนาจคือความเป็นใหญ่ที่จะปกครองในรูปที่เหลือ ๔ นั้น หมายความว่า รูปที่เหลือ ๔ นั้นไม่ได้เกิดขึ้น เพราะมีอำนาจของภาวะรูปแต่เกิดขึ้นเพราะอาศัยของอำนาจของอดีตกรรมนั่นเองเป็นผู้ปกครอง ด้วยเหตุนี้ภาวะรูปทั้ง ๒ จึงจัดเป็นอนิทรียปัตติไม่ได้

ถึงแม้ว่าภาวะรูป ๒ นี้ ว่าโดยปรมัตถะสภาวแล้ว จัดเป็นอนิทรียปัตติไม่ได้ ก็ยังอยู่แต่ภาวะรูปทั้ง ๒ นี้ ก็ได้ชื่อว่าเป็นอนิทรียคืออิตถินทรียและปริสนทรีย การที่ได้เป็นอนิทรียก็เพราะเหตุว่า ภาวะรูปทั้ง ๒ นี้ มีอำนาจปกครองต่อลักษณะ ๔ อย่าง มีลึงจะเป็นต้นดังกล่าวแล้ว คือ อิตถิลึงคะ อิตถินิมิตตะ อิตถีกัปปะ เหล่านี้จะปรากฏขึ้นได้ก็โดยอำนาจของปริสภาวะรูป ฉะนั้น ภาวะรูปทั้ง ๒ นี้จึงได้ชื่อว่าเป็นอนิทรีย ทั้งนี้ว่าโดยภาวะเป็นปกตูปนิสสยปัตติ ในสุดต้นตอนี้ ไม่ใช่เป็น ปรมัตถนัย

อนิทรียปัตตินี้ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สหชาตินทรียปัตติ ปุเรชาตินทรียปัตติ และรูปชีวิตินทรียปัตติ สำหรับสหชาตินทรียปัตตินั้น ได้มีคำอธิบายเป็นพิเศษ

๒. ปุเรชาตินทรียปัตติ มีวจนัตถะดังนี้ คือ

“ปุเรชาโต หุตวา อินทริยาภาเวน อุปกาโก = ฌโม ปุเรชาตินทริยฌโม”

ธรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า ปุเรชาตินทริยปัจจัย คำอธิบายโดยสังเขปในปุเรชาตินทริยปัจจัย ปุเรชาตินทริยปัจจัยนี้มีลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. ปัจจัยธรรมนั้นเกิดก่อนปัจจัยบบันนอย่างหนึ่ง

๒. ปัจจัยธรรมนั้นเป็นใหญ่ในปัจจัยบบันนธรรมอย่างหนึ่ง รวมลักษณะ ๒ อย่างนี้ ก็อยู่ในปัจจัยนี้จึงได้ชื่อว่า เป็นปุเรชาตินทริยปัจจัย

ในปุเรชาตินทริยปัจจัยนี้ ปัจจัยธรรมได้แก่รูป ปัจจัยบบันนได้แก่นาม อันได้แก่รูปนั้น หมายถึงเฉพาะปสาทรูป ๕ เท่านั้น รูปอื่น ๆ นั้นไม่สามารถเป็นปุเรชาตินทริยปัจจัยได้ เพราะไม่พร้อมด้วยลักษณะ ๒ อย่างที่กล่าวมาแล้ว ส่วนปัจจัยบบันนธรรมที่นามนั้น ก็หมายถึงเฉพาะทวิปัญญาวิมูขณจิต ๑๐ ดวง พร้อมด้วยสหจิตตสาธารณ ๗ ดวงเท่านั้น นามธรรมที่เหลือนอกนั้นไม่ได้รับการอุดหนุนจากปัจจัย คือปสาทรูป ๕ เหล่านั้น ฉะนั้น จึงเป็นปัจจัยบบันนธรรมไม่ได้

ปสาทรูป ๕ ที่เป็นปัจจัยธรรมนั้น ย่อมเกิดก่อนปัจจัยบบันนธรรม และยังไม่ดับไป ก็ยังอยู่ในระหว่างฐิตีปัตตะ เช่น ในจักขุทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณ จักขุทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณ จักขุปสาทที่เกิดขึ้น เมื่อถึงฐิตินั้นแล้วก็ยังเป็นปัจจัยแต่จักขุวิมูขณจิตให้เกิดขึ้น จักขุปสาทที่เป็นฐิตีปัตตรูปนี้มีจำนวน ๔๙ นั้น คือ นับถอยหลังจากภังคขณะของปัญจทวาราวชชนจิต มาจนถึงภังคขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ก็ได้จำนวนฐิตีปัตตะรูป ๔๙ ซึ่งรูปใดรูปหนึ่งในจำนวนฐิตีปัตตะ ๔๙ นี้ ย่อมสามารถเป็นปุเรชาตินทริยปัจจัยได้

อีกนัยหนึ่ง ซึ่งเป็นนัยของท่านอาจารย์กล่าวว่า ซึ่งเป็นนัยของท่านโบราณจารย์กล่าวว่า จักขุปสาทที่เกิดพร้อมกับอุปาทกขณะของอดีตภววัตรูปเดียวนั้น ที่เป็นปุเรชาตินทริยปัจจัยได้ ส่วนจักขุปสาทที่เหลือ ๔๘ นั้น ไม่สามารถเป็นปุเรชาตินทริยปัจจัยได้ และในจำนวนฐิตีปัตตะจักขุปสาทรูป ๔๙ นั้น แบ่งออกเป็น ๓ หมวด คือ

๑. มันทายุกะจักขุปสาทรูป ได้แก่จักขุปสาทที่มีอายุน้อยกว่ารูปารมณที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ มีจำนวน ๑๗ คือนับเอาจักขุปสาทที่เกิดพร้อมกับภังคขณะของภวังคจิตที่นับถอยจากอดีตภวังคจิต มาจนถึงภังคขณะของจิตดวงที่ ๑๓

๒. อนันทายุกะจักขุปสาทรูป ได้แก่จักขุปสาทที่มีอายุมากกว่ารูปารมณที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ มีจำนวน ๑๑ คือนับเอาจักขุปสาทที่เกิดพร้อมกับฐิตินะของอดีตภวังค์ ไปจนถึงภังคขณะของปัญจทวาราวชชนจิต

๓. มัชฌิมายุกะจักขุปสาทรูป ได้แก่จักขุปสาทที่มีอายุพอดีกับรูปารมณที่เกิดพร้อมกันกับอดีตภวังค์ มีจำนวน ๑ คือ จักขุปสาทที่เกิดขึ้นในอุปาทกขณะของอดีตภวังคจิตนั่นเอง ปสาทรูปทั้ง ๓ หมวดนี้เป็นปุเรชาตินทริยปัจจัยไม่ได้ทั้งหมด เป็นได้แต่เฉพาะปสาทรูปที่เป็นมัชฌิมายุกะปสาทรูปเท่านั้น ส่วน โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ทวารวิธินั้นก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน

ตามวาทะทั้ง ๓ อย่างที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ท่านอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในสภาวะธรรมและอภิธรรมปฏิภาณได้วินิจฉัย มีความพอใจในวาทะแรกว่าดีกว่าวาทะที่ ๒ แต่ก็ไม่ได้ลบวาทะที่ ๒ เสียเลย คงแสดงเป็นพิเศษอยู่เสมอด้วยความเคารพต่อวาทะของท่านโบราณจารย์นั้น

สรุปความว่า ปุเรชาตินทริยปัจจัยนี้ รูปซึ่งเป็นปัจจัยธรรมนั้นเกิดก่อนนามซึ่งเป็นปัจจัยบັນธรรม เพราะรูปทั้งหมดเป็นปัจจัยธรรมไม่ได้ เป็นได้แต่เฉพาะปสาทรูป ๕ ที่เป็นฐิตีปัตตะรูปคือรูปเมื่อถึงฐิตินะแล้วนั่นเอง ส่วนนามที่เป็นปัจจัยบັນธรรมก็หมายเอาแต่เฉพาะทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง พร้อมด้วยสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวงเท่านั้น

อนึ่ง ปุเรชาตินทริยนิสยปัจจัยและวัตถุปุเรชาตปัจจัยที่ได้แสดงมาแล้วนั้น ก็มีเนื้อความในจำนวนรูปที่เป็นฐิตีปัตตะรูป และมัชฌิมายุกะรูปทำนองเดียวกันกับปุเรชาตินทริยปัจจัยนี้ ขอให้ท่านนักศึกษาพึงเข้าใจตามนี้ด้วย

๓. รูปชีวิตินทริยปัจจัย
รูปชีวิตินทริยปัจจัยนี้ ได้แก่ชีวิตรูปเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่กัมมรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน เช่นในกัมมชกလာปรูป มีจักขุทสกกလာป เป็นต้นนั้น ในกลาปหนึ่งๆ

มีชีวิตรูปเป็นผู้รักษาอยู่ทุกกาลป ดังนั้นชีวิตรูปที่มีอยู่ในกัมมชกฺลาปแต่ละอันนั้น จึงเป็นปัจจัยแก่รูปกฺลาปที่เหลือ ๙ หรือ ๘ ในกฺลาปเดียวกัน

ในรูปชีวิตินทริยปัจจัยนี้ ปัจจัยธรรมและปัจจัยบุบันธรรมเกิดพร้อมกัน ในกสาปอันเดียวกัน ทำนองเดียวกันกับสหชาติินทริยปัจจัยซึ่งแสดงมาแล้วนั้น แต่การที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงรูปชีวิตินทริยปัจจัยไว้เฉพาะต่างหาก ไม่แสดงรวมกับสหชาติินทริยปัจจัย ก็เพราะเหตุว่า สหชาติินทริยปัจจัยนี้ ปัจจัยธรรมเป็นนามช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบุบันธรรมเป็นนามและรูป ขณะที่ปัจจัยธรรมเป็นปัจจัยบุบันธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับในขณะเดียวกันนั้น นามธรรมที่เป็นปัจจัย ย่อมช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบุบันธรรมได้ตั้งแต่อุปาทกขณะทีเดียว ส่วนรูปชีวิตินทริยปัจจัยนี้ถึงแม้ว่าปัจจัยธรรมและปัจจัยบุบันธรรม จะเกิดพร้อมกันในขณะเดียวกันและในความอันเดียวกันก็จริง แต่ปัจจัยธรรมนั้น จะช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบุบันธรรมตั้งแต่อุปาทกขณะทีเดียวนั้นไม่ได้ ต่อเมื่อถึงฐิติขณะแล้วจึงจะช่วยอุดหนุนได้ ทั้งนี้ก็เพราะว่าธรรมดาของรูปธรรม ในอุปาทกขณะนั้นมีกำลังน้อย ไม่สามารถทำหน้าที่อุดหนุนแก่ธรรมอื่น ๆ ได้ เมื่อถึงฐิติขณะจึงมีกำลังพอที่จะช่วยอุดหนุนแก่ธรรมอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้พระพุทธรองค์จึงได้แสดงรูปชีวิตินทริยปัจจัยไว้โดยเฉพาะต่างหาก

จบคำอธิบายโดยย่อ ในอินทริยปัจจัยเพียงเท่านี้

๑๗. ฌานปัจจัย

ในฌานปัจจัยทุเทศนี้ สรุปรูปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. องค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ที่ในจิต ๗๙ (เว้นทวิปัญจวิภาฌานจิต ๑๐) เป็นฌานปัจจัย

๒. จิต ๗๙ เจตสิก ๕๒ (เว้นทวิปัญจวิญาณจิต ๑๐) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป เป็นฌานปัจจัยบุบันธ

๓. ทวิบัญญัติญาณจิต ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ พาหिरูป อาหาร
อตุขรูป อสัณฺณสัคคกัมมขรูป ปวัตติกัมมขรูป เป็นฌานปัจจนิก

ในฌานปัจจยนี้ การช่วยอุปการแก่ปัจจยบุบันธรรมของธรรมที่เป็นฌานปัจจย
นั้น มีลักษณะอย่างเดียวกันคือ ทำให้สหชาตธรรมเข้าไปเพ่งในอารมณ์หรือเผผลาญธรรม
ที่เป็นปฏิบัติแก่ตน (ฌาน)

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในฌานปัจจย

วจนัตถะ “อารมฺมณฺ ฌายติ อุปนิชฺฌายถิติ = ฌาน”

ธรรมชาติโดยย่อเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์ มีรูปธรรมเป็นต้น หรือมีกสิณเป็นต้น
เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงว่า ฌาน

“ฌานญจ ตํ ปจฺจปญฺจาติ = ฌานปัจจย”

ฌานนั้นและเป็นปัจจยด้วย ฉะนั้นจึงมีชื่อว่าฌานปัจจย

“อารมฺมณฺ อุปกนฺตฺวา ตสฺมี วา ภูตํ ทพฺพํ นิปฺปชฺชิตฺวา วิย
ฌายนฺนุเจน โอลอกนฺนุเจน อุปการโก ฌมฺโม = ฌานปัจจโย”

ธรรมที่เป็นปัจจยช่วยอุดหนุน โดยอรรถว่าเข้าไปใกล้จิตอารมณ์หรือประคอง
หนึ่งว่า ตกไปติดแน่นอยู่ในอารมณ์นั้นแล้วและเพ่ง คือจ้องดูอยู่ ชื่อว่า ฌานปัจจย

คำอธิบายโดยสังเขปในฌานปัจจย

ในฌาน ยปัจจยนี้ คำว่า ฌานนั้น หมายความว่า การเพ่งซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย
มีรูปารมณเป็นต้นอย่างแน่วแน่ เรียกว่า ฌาน โดยมีวิตก วิจาร ปิติ สุข เวทนา
เอกัคคตา เป็นหัวหน้าชักจูงให้สหชาตธรรม คือ จิต เจตสิก กระทำหน้าที่เพ่งอารมณ์
นั้นตามไปด้วย ฉะนั้น พึงเข้าใจว่า ที่เรียกว่าฌานนั้นก็ ได้แก่ วิตก วิจาร ปิติ เวทนา
เอกัคคตา ทั้ง ๕ อย่างนั้นนั่นเอง หมายความว่า วิตกก็นับว่า ฌาน วิจารก็นับว่า ฌาน
ดังนี้ เป็นต้น

องค์ธรรมทั้ง ๕ นี้ ทำหน้าที่คนละอย่าง แต่ทำในการงานอันเดียวกันคือ หมาย
ถึงเพ่งจับอยู่ในอารมณ์อันเดียวกันนั่นเอง เช่น วิตกทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิจาร

ทำหน้าที่ปกครองรูปารมณนั้น ปิตักิทำหน้าที่อิมใจในอารมณนั้น เวทนากิทำหน้าที่เสวยรูปารมณนั้น และเอกัคคตาก็ทำหน้าที่ตั้งมั่นในรูปารมณ ดังนี้เป็นต้น

อีกประการหนึ่ง องค์ธรรมทั้ง ๕ นอกจากจะทำหน้าที่ของตนเองโดยเฉพาะแล้วยังสามารถช่วยอุดหนุนให้ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดร่วมกันกับตน ให้จับอยู่ในอารมณนั้น ๆ ตามไปอีกด้วย ซึ่งอุปมาเหมือนบุคคลที่อยู่ในที่สูง สามารถมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ในที่ไกลๆ ได้ เมื่อตนเองแลเห็นสิ่งเหล่านั้นแล้ว ก็บอกให้ผู้ที่อยู่ข้างล่างรู้ด้วยว่า ในที่ตรงนั้น ตรงนี้ มีอะไรบ้างตามที่ตนได้เห็น ข้อนั้นใด องค์ธรรมทั้ง ๕ ซึ่งมีวิตกเป็นต้นนั้น เมื่อขณะวิตกทำหน้าที่ยักจิดขึ้นสู่อารมณ ตัวของวิตกเองก็เพ่งอยู่ในอารมณนั้น และช่วยอุดหนุนให้สหชาตธรรมคือจิตและเจตสิกอื่น ๆ เข้าไปเพ่งในอารมณนั้นตามไปด้วย โดยอำนาจมานปัจจัย ซึ่งได้แก่วิตกเป็นต้นนั้น

ในการกระทำสิ่งต่าง ๆ หรือคิดนึกต่าง ๆ อันเกี่ยวข้องกับกาย วาจา และใจ ถ้าหากว่าไม่มีองค์ฌานทั้ง ๕ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ทำหน้าที่ช่วยอุดหนุนด้วยอำนาจมานปัจจัยแล้ว การกระทำเหล่านั้นก็จะจะเป็นไปโดยไม่มีระเบียบไม่ตรงกับความจริง เช่นเวลาเดินก็เดินเปะปะไม่ตรง เวลาดูสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็จะไม่ตรงสิ่งนั้นๆ หรือเมื่อเวลาพูดก็จะพูดเลอะเลือนไป ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้นมานปัจจัยนี้จึงมีอำนาจทำให้สัตว์ทั้งหลายกระทำกิจต่างๆ ได้มั่นคง ตรงต่ออารมณตามความจริงทุกประการ

องค์ธรรมทั้ง ๕ นี้ว่าโดยเป็นองค์ธรรมปรมาตถ์ แต่ถ้าจะแจกออกไปโดยประเภทแล้ว ฌานมี ๗ คือ วิตก, วิจารณ์, ปิตติ, เอกัคคตา, โสมนัส, โทมนัส อุเบกขา และคำว่า "ฌาน" ซึ่งหมายถึงการเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณนี้มี ๒ อย่างด้วยกัน คือ

๑. การเข้าไปเพ่งซึ่งอารมณมีรูปารมณเป็นต้น ตลอดถึงการเพ่งอารมณในการกระทำสมณะภาวนามีภิสณเป็นต้นนี้ เรียกว่า "อรัณณูปนิชฌาน"

๒. การเพ่งอารมณในการกระทำวิปัสสนาภาวนาคือเพ่งอารมณไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ นั้น เรียกว่า "ลักขณูปนิชฌาน"

การเพ่งอารมณที่เป็นนิพพานนั้น ก็จัดอยู่จำพวกลักขณูปนิชฌานเช่นเดียวกัน ในลักษณะนั้นเป็น ตถลักขณะ หมายความว่า มีลักษณะที่เป็นสันติสุขโดยแท้จริง

ฉะนั้น ฌานปัจฉัยธรรมว่าทำหน้าที่ช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบบัณฑิตธรรมทั้งหลายนั้น ย่อมทำหน้าที่ช่วยอุดหนุนโดยอำนาจแห่งอาร์มมณูปนิชฌานอย่างหนึ่ง และโดยอำนาจแห่ง ลักขณูปนิชฌานอย่างหนึ่ง ดังที่อธิบายมาแล้ว

สรุปความว่า ฌานปัจฉัยนี้ องค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิติ เวทนา เอกัคคตา เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่นามขันธ์ ๔ และจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปที่เกิดพร้อมกัน กับตน โดยอำนาจฌานปัจฉัย

จบคำอธิบายโดยสังเขปในฌานปัจฉัยเพียงเท่านี้

๑๘. มัคคปัจฉัย

ในมัคคปัจฉัยเทศนี้ สรุปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. องค์มรรค ๘ คือ บัญญา วิตก สัมมวาจา สัมมากัมมัตตะ สัมมาอาชีวะ วิริยะ สติ เอกัคคตา ทัฬหี ที่ในสเหตุกจิต ๗๑ เป็นมัคคปัจฉัย

๒. อเหตุกจิต ๑๘ เจตสิก ๕๒ สเหตุกจิตตชรูป สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป เป็นมัคคปัจฉัยบบัณฑิตธรรม

๓. อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานาเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทะ) อเหตุกจิตตชรูป อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป พาหารรูป อาหารชรูป อุตฺตชรูป อสัณฺณสตัดกัมมชรูป ปวตติ กัมมชรูป เป็นมัคคปัจฉัยนิ

วจนัตถะ “มกุโก วียาติ = มกุโก”

ธรรมที่เป็นประตจนทาง ฉะนั้น จึงชื่อว่า “มัคค”

“สุคติทุกคตินิ นิพพานสุต จ อภิมุขิ ปาปาโก = มตฺโค”

ธรรมที่ชื่อว่า มรรค ก็เพราะเหตุว่า เป็นธรรมที่นำไปสู่สุคติ ทุกคติ และนิพพาน

“มกุภาเวน อุปการโก รมฺโม = มกุปจฺโย”

ธรรมที่เป็นผู้อุปการโดยความเป็นมรรค คำนำไปสู่ทุกคติ สุคติ และนิพพาน ชื่อว่า มัคคปัจฉัย

คำอธิบายโดยสังเขปในมัคคปัจจัย

คำว่า “มรรค” นั้น หมายถึงหนทางที่ให้คนเดินไปสู่ที่ต่าง ๆ หนทางนี้มีทั้งทางดีและไม่ดีแล้วแต่ผู้เดินนั้นจะเดินไปทางไหน ถ้าเดินไปทางที่ไม่ดี ผู้นั้นก็จะได้รับความลำบากต่าง ๆ ถ้าเดินไปในทางที่ดี ผู้นั้นก็จะได้รับความสุขสดวกสบาย

อนึ่ง มัคคปัจจัยนี้เป็นสัมปปากเหตุ คือเหตุที่ทำให้ถึง หมายความว่า เป็นยวดยานพาหนะส่วนหนึ่ง อย่างใดก็ตามที่สามารถพาผู้โดยสารให้ไปถึงจุดหมายปลายทางนั้น ๆ ได้ ฉะนั้น ยานพาหนะนี้จึงชื่อว่า เป็นเหตุที่จะนำไปถึง หรือเป็นมัคคปัจจัย ข้อนี้อุปมาฉันใด มัคคปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือเจตสิกที่เป็นองค์มรรค ที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิต ได้แก่ปัญญา วิตก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ วิริยะ เอกัคคตา ทิฏฐิ รวมเจตสิก ๙ ดวงนี้เป็นมัคคปัจจัย ซึ่งเปรียบเหมือนยานพาหนะที่นำผู้โดยสารอันได้แก่จิต เจตสิก อื่น ๆ พร้อมทั้งรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกับตนให้ไปถึงจุดหมายปลายทางในที่ต่าง ๆ กัน ตามสมควรแก่ฐานะของยานนั้น ๆ เจตสิกทั้ง ๙ ดวงนี้จึงว่าเป็นมัคคปัจจัย

ส่วนจิตและเจตสิกที่เหลืออยู่นอกนั้น ไม่นับเป็นมัคคปัจจัย แต่เป็นมัคคปัจจัยบริบูรณ์ได้ และเจตสิก ๙ ดวงที่เป็นมัคคปัจจัยนี้ต่างกันทำหน้าที่เป็นปัจจัยและเป็นปัจจัยบริบูรณ์ซึ่งกันและกันได้ตามสมควร เช่นในขณะที่มีมหากุศลญาณสัปพยุตต์จิตเกิดขึ้น เจตสิกที่เป็นมัคคปัจจัยได้ มีจำนวน ๘ ดวง คือเว้นทิวฏฐิออกเสีย ในเจตสิก ๘ ดวงนี้ เมื่อปัญญาเจตสิกเป็นปัจจัย เจตสิกที่เหลือ ๘ ดวงก็เป็นปัจจัยบริบูรณ์ ดังนี้ เป็นต้น

ตามที่กล่าวมาแล้วว่า มัคคปัจจัยอันได้แก่เจตสิกที่เป็นองค์มรรค ๙ ดวง มีอำนาจช่วยอุดหนุนนำสหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนให้ไปสู่ทุกคติ สุกคติ และนิพพานได้นั้น ข้อนี้นับเป็นกิจพิเศษแห่งอำนาจของมัคคปัจจัย ซึ่งเกี่ยวข้องกับการปฏิสนธิเท่านั้น ส่วนกิจธรรมดาที่เป็นอยู่ตามปกติของมัคคปัจจัยคือช่วยอุดหนุนนำสหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้นไปสู่อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับตนอย่างหนึ่ง และช่วยอุดหนุนแก่สหชาตธรรม ที่เกิดพร้อมกันกับตนให้ทำกิจไปตามหน้าที่ของตน ๆ อย่างหนึ่ง

ส่วนองค์มรรคในวิปากจิตและกิริยาจิตนั้นนำไปสู่ ทุกคติ สุกคติ และนิพพานไม่ได้ เพียงแต่ทำหน้าที่ในกิจธรรมดา คือนำสหชาตธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนให้ไปสู่อารมณ์ที่

เกี่ยวเนื่องกับตนเท่านั้น เช่น ในภวังคจิตคือขณะที่นอนหลับหรือขณะที่จิตยังไม่ขึ้นสู่ภวังคนี้ ภวังคจิตนี้ย่อมมีอารมณ์เป็นกรรม กรรมนิमित และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ในการที่ภวังคจิตจับอารมณ์เหล่านั้นได้ ก็เพราะอาศัยอำนาจของเจตสิกที่เป็นมัคคปัจจัยนั่นเองทำหน้าที่นำจิตและเจตสิกที่เหลือให้ไปสู่อารมณ์เหล่านั้นได้

องค์มรรคในผลจิต เมื่อเป็นวิปากจิตก็ทำนองเดียวกัน คือผลจิตนี้ย่อมมีนิพพานเป็นอารมณ์อยู่เสมอ การที่ผลจิตสามารถจับเอานิพพานเป็นอารมณ์ได้นั้น ก็อาศัยองค์มรรคที่ทำหน้าที่เป็นมัคคปัจจัยนั่นเอง

องค์มรรคที่ในกิริยาจิตก็ทำนองเดียวกันคือทำหน้าที่ได้แต่เฉพาะนำกิริยาจิต และเจตสิกที่เหลือนั้นให้ไปสู่อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับตนเท่านั้น

ส่วนองค์มรรคที่เกิดกับกุศลจิตและอกุศลจิตนั้นทำหน้าที่ในกิจพิเศษ และในกิจธรรมดาได้ทั้ง ๒ อย่าง ทำหน้าที่ในกิจพิเศษนั้น คือนำสหชาตธรรมนั้นให้ไปปฏิสนธิตามภูมิ คือทุกคติภูมิ และสุคติภูมิ และนำไปส่งให้พ้นจากสังสารวัฏฏ์คือพระนิพพานตามหน้าที่ขององค์มรรคนั้น ๆ เช่นองค์มรรคก็เป็นอกุศล คือ นำธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนให้ไปสู่ทุกคติภูมิ องค์มรรคที่เป็นโลกียกุศล ก็นำธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้ไปสู่สุคติภูมิ ส่วนองค์มรรคที่เป็นโลกุตตรกุศลก็นำธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนให้ค่อย ๆ พ้นจากสังสารวัฏฏ์

การนำสหชาตธรรมให้ไปสู่ภูมิต่าง ๆ และนิพพานอย่างนี้ เป็นการอุดหนุนโดยปริยายเท่านั้น หาใช่โดยตรงไม่ การนำส่งโดยตรงนั้นย่อมเป็นหน้าที่ของนันทกษณิกัมมปัจจัย

ส่วนการทำหน้าที่ในกิจที่เป็นธรรมดานั้น องค์มรรคที่เกิดพร้อมอกุศลจิตหรือกุศลจิตก็ตาม ย่อมทำหน้าที่อกุศลจิตและกุศลจิตพร้อมด้วยเจตสิกที่เหลือเหล่านั้นให้ไปสู่อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับตน การนำส่งให้ไปสู่อารมณ์นี้เป็น การนำส่งโดยตรง ไม่ใช่โดยปริยาย

สรุปความว่า มัคคปัจจัยนี้ องค์มรรค ๘ ซึ่งได้แก่ เจตสิก ๘ ดวงที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นนั้น เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่จิตและเจตสิกที่เกิดพร้อมกันกับตนพร้อมด้วย

จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ให้เกิดและให้ตั้งอยู่ได้โดยอำนาจของมัคคปัจจัยที่ทำหน้าที่
ในกิจพิเศษอย่างหนึ่งและทำหน้าที่ในกิจธรรมดาอย่างหนึ่ง ตามที่ได้อธิบายมาแล้ว

จบคำอธิบายโดยสังเขปในมัคคปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๑๕. สัมปยุตตปัจจัย

ในสัมปยุตตปัจจัยทุกเทศนี้ สรุปลักษณะความมีอยู่ ๓ ประการ

๑. ปวัตติปฏิสนธินามขันธ์ ๔ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ที่ช่วยอุปการแก่กันและ
กัน เป็นสัมมปยุตตปัจจัย

๒. ปวัตติปฏิสนธินามขันธ์ ๔ คือจิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ที่เป็นไปโดยการเปรียบ
เทียบจากกันและกันเป็นสัมปยุตตปัจจัยขุบบันน์

๓. รูปทั้งหมด มีจิตตชรูปเป็นต้น เป็นสัมปยุตตปัจจัยนิก

วจนัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในสัมปยุตตปัจจัย คือ

วจนัตถะ “สมิ เอกุปาตตาทิปปการเหิ ยุตฺตนฺติ = สมฺปยุตฺตนฺติ =
สมฺปยุตฺธิ”

ธรรมชาติที่ประกอบพร้อมโดยประการทั้งหลาย มีการเกิดขึ้นขณะเดียวกันเป็น
ต้น ฉะนั้น จึงมีชื่อว่าสัมปยุตต

“สมฺปยุตฺตตฺถาเวน อุปการโก ชมฺโม = สมฺปยุตฺตปฺจฺจโย”

ธรรมที่อุดหนุนซึ่งกันและกัน ชื่อว่าสัมปยุตตปัจจัย

คำอธิบายโดยสังเขปในสัมปยุตตปัจจัย

ในสัมปยุตตปัจจัยนี้ได้แกจิตและเจตสิก ซึ่งเป็นนามธรรมด้วยกันนั้น เป็นปัจจัย
ต่อบ้างขุบบันน์ซึ่งกันและกัน และคำว่า “สัมปยุตต” นั้น หมายความว่า ธรรม ๒ อย่าง
เมื่อเวลาเกิดร่วมกัน เมื่อเวลาดับก็ดับพร้อมกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันและมีหน้าที่
อาศัยอันเดียวกัน เมื่อครบด้วยลักษณะทั้ง ๔ นี้แล้ว จึงเรียกว่า “สัมปยุตต์”

ธรรมทั้ง ๒ ที่เกิดร่วมกัน เป็นสัมปยุตตธรรมนี้ ก็ได้แก่จิตและเจตสิกนั้นเอง และการเกิดร่วมกันของสัมปยุตตปัจจัยนี้ ก็เข้ากลมกลืนกันได้สนิทเป็นเนื้อเดียวกันโดยแยกออกไม่ได้ อะไรเป็นอะไร อุปมาเหมือนยาชนิดหนึ่ง เรียกว่า “จตุมรรต” อันผสมด้วยของ ๔ อย่าง คือ น้ำมันเนย ๑ น้ำมันงา ๑ น้ำมัน ๑ และน้ำตาลโตนด ๑ เมื่อเอาสิ่งทั้ง ๔ นั้นผสมกวนให้เข้ากันแล้ว รสของยานี้จะกลมกลืนได้สนิท จนผู้ที่บริโภคไม่สามารถบอกได้เลยว่า นี่เป็นรสของเนย นี่เป็นรสของน้ำมันงา นี่เป็นรสของน้ำมัน นี่เป็นรสของน้ำตาลโตนด ช้อนชิมใด จิตและเจตสิกก็เช่นเดียวกัน เมื่อขณะที่เกิดขึ้นนั้น ก็กลมกลืนเข้ากันได้สนิท

มีหน้าที่ทำกันคนละอย่าง คือ เวทนาขันธ ทำหน้าที่สวையารมณ์, สัญญาขันธ ทำหน้าที่จำอารมณ์, สาทรรขันธ ทำหน้าที่จัดแจงปรุงแต่งอารมณ์, วิญญาณขันธ ทำหน้าที่รู้อารมณ์ เมื่อเช่นนี้ก็อาจทำให้เข้าใจไปว่า นามขันธทั้ง ๔ นี้เขาทำหน้าที่กันคนละขณะ เช่น เมื่อเวลาเห็นรูปารมณ์ วิญญาณขันธทำหน้าที่รู้อารมณ์ ต่อมาเวทนาขันธ ก็ทำหน้าที่สวையารมณ์ แล้วสัญญาขันธจึงทำหน้าที่จำอารมณ์ และสุดท้ายสังขารขันธก็ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ ดังนั้นเป็นต้น ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะนามขันธทั้ง ๔ นี้คือแม้จะมีลักษณะและกิจต่างกันก็จริงอยู่ แต่เมื่อขณะที่เกิดขึ้นย่อมเกิดพร้อมกันเสมอ ไม่ใช่เกิดเรียงกันไปตามสำคัญที่ละขันธ และในการทำหน้าที่ของแต่ละขันธนั้น ก็ทำไปคราวเดียวพร้อมๆ กัน โดยไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน การที่เป็นไปโดยเช่นนี้ ก็เพราะการช่วยอุดหนุนอุปการซึ่งกันและกันโดยความเป็นสัมปยุตต์นั่นเอง

จบคำอธิบายของสัมปยุตตปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๒๐. วิปยุตตปัจจัย

ในวิปยุตตปัจจุเทศน์ วิปยุตตปัจจัยมีอยู่ ๓ หรือ ๔ คือ

๑. สหชาติวิปยุตตะ	} ปุเรชาติวิปยุตตะ
๒. วัตถุปุเรชาติวิปยุตตะ	
๓. วัตถุารัมมณปุเรชาติวิปยุตตะ	

๔. บัณฑิตชาติสัปยัตตะ

ใน ๓ หรือ ๔ ประการนี้

สหชาตวิปยัตตะ สรุปรูปเนื่อความมียู่ ๓ ประการ คือ

๑. ปวัตติปฏิสนธินามขันธ ๔ คือจิต ๗๕ เจตสิก ๕๒ ที่กำลังเกิดขึ้น โดยปัญญาโลการภูมิโดยแน่นอนและไม่แน่นอน (เว้นอรูปีปาก ๔ ทวีปัญญาวิญาณจิต ๑๐ จิตจิตของพระอรหันต์) กิตติ ปัญญาโลการปฏิสนธินามขันธ ๔ และปฏิสนธิททยวัตถุที่ช่วยอุปการแก่กันและกันกิตติ เป็นสหชาตวิปยัตตะปัจจัย

๒. จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปกิตติ ปัญญาโลการปฏิสนธินามขันธ ๔ และปฏิสนธิททยวัตถุที่เป็นไปโดยการเปรียบเทียบจากกันและกันกิตติ เป็นสหชาตวิปยัตตะปัจจัยุบบันน์

๓. จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ (เว้นปัญญาโลการปฏิสนธินามขันธ ๔ กิตติ พาหิรรูปอาหารชรูป อุตุชรูป อสัณญัสัทธาภักมชรูป ปวัตตภักมชรูปกิตติ เป็นสหชาตวิปยัตตะปัจจัยนิก

วัตถุปุเรชาตวิปยัตตะ เหมือนกันกับวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย

วัตถุถารัมมณปุเรชาตวิปยัตตะ เหมือนกันกับวัตถุถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

ปัญญาชาตวิปยัตตะ เหมือนกันกับปัญญาชาตปัจจัย

วจนัตตะ และคำอธิบายโดยสังเขปในวิปยัตตะปัจจัย

วจนัตตะ “เอกุปปาตาทิปปปกาเรหิ น ปยัตตุนติ = วิปยัตตติ”

ธรรมที่ไม่ปนกันโดยประการต่าง ๆ มีเอกุปปาตา (เกิดร่วมกัน) เป็นต้น ฉะนั้นจึงชื่อ วิปยัตตติ

“วิปยัตตภาเวน อุปการโก ธมโม = วิปยัตตปัจจุโย”

ธรรมที่อุดหนุนกันโดยความเป็นวิปยัตตติ เรียกว่า วิปยัตต

คำอธิบายโดยสังเขปในวิปยัตตะปัจจัย

ในวิปยัตตะปัจจัยนี้ นามและรูปทั้ง ๒ เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่นามและรูปทั้ง ๒ โดยอำนาจของวิปยัตตะปัจจัยและวิปยัตตะปัจจัยนี้ มีความหมายตรงกันข้ามกับ

สัมปยุตตปัจจัย คือไม่ประกอบด้วยลักษณะ ๔ อย่างมี ๑. เอกุปปาต ๒. เอกนิโรธ ๓. เอการัมมณ ๔. เอกวัตถุ เมื่อไม่พร้อมด้วยลักษณะทั้ง ๔ นี้แล้ว จึงได้ชื่อว่า วิปยุตต์ หมายความว่า นามธรรมกับรูปธรรมนี้ถึงแม้ว่าจะเกิดร่วมกัน เช่น ในขณะที่เกิดจิตเกิด จิตตชรูปก็เกิดด้วย และในปฏิสนธิกาล เมื่อขณะปฏิสนธินามขันธ์ ๔ เกิดนั้น ก็มมชรูปก็เกิดพร้อมด้วย ความเกิดพร้อมกันหรือร่วมกันดังนี้ ก็ไม่เรียกว่า สัมปยุตต์ เพราะเหตุว่านามและรูปถึงแม้จะเกิดพร้อมกันเป็นเอกุปปาตาก็ดี แต่ไม่ครบในลักษณะทั้ง ๔ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้นจึงเป็นสัมปยุตต์ไม่ได้ เรียกว่า วิปยุตต์

อุปมาเหมือนคน ๒ คนอยู่ในบ้านเดียวกันแต่ไม่ได้เป็นญาติกัน และการกินอยู่หลับนอนตลอดจนเงินทองก็ไม่ได้ร่วมกัน เป็นแต่ได้อยู่บ้านเดียวกันเท่านั้น หากมีคำถามว่า คน ๒ คนนี้เป็นญาติพี่น้องกันหรือเปล่า ก็ต้องตอบว่าไม่ได้เป็นอะไรกัน เป็นแต่ได้อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกันเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันในกิจการงานเท่านั้น ขอนอุปมาฉันใด ในบรรดาสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลายนั้น นามธรรมกับรูปธรรมที่เกิดร่วมกันก็ดี หรือที่อาศัยอยู่ด้วยกันก็ดี หรือรูปที่เกิดก่อนนามก็ดี เหล่านี้ ก็มีหน้าที่เพื่ออุดหนุนเกื้อกูลต่อกันโดยอำนาจความเป็นวิปยุตตปัจจัยเท่านั้น อีกนัยหนึ่ง ท่านโบราณจารย์ได้อุปมาวิปยุตตปัจจัยเหมือนกับรส ๖ อย่าง คือ หวาน, เปรี้ยว, ฝาด, เค็ม, ขม, เผ็ด เหล่านี้ เมื่อเอามาผสมกันเข้าแล้ว ไม่สามารถกลมกลืนเข้ากันได้สนิทเป็นรสเดียวกัน เช่น ในหม้อแกงหม้อหนึ่งประกอบด้วยรสต่างๆ มีเปรี้ยว เค็ม หวาน เผ็ด เป็นต้น เหล่านี้รวมกันอยู่ และรสต่างๆ นี้ก็ไม่สามารถกลมกลืนเป็นรสเดียวกันได้ ผู้บริโภคสามารถบอกได้ทันทีว่า นี่เป็นรสเปรี้ยว นี่เป็นรสเค็ม และรสนี้เป็นรสหวาน ซึ่งผิดจากจตุรรสที่ได้แสดงมาแล้วในสัมปยุตตปัจจัย

อีกประการหนึ่งรสต่าง ๆ เหล่านี้ ย่อมทำหน้าที่กันโดยเฉพาะของตน ๆ และมีลักษณะโดยเฉพาะของตน ๆ เช่นเดียวกัน คือ รสเปรี้ยวก็ทำหน้าที่ให้แกะนั้นมีรสเปรี้ยวปรากฏขึ้น รสเค็ม ก็มีหน้าที่ทำให้แกะนั้นมีรสเค็มปรากฏขึ้น และรสหวาน ขม ฝาด เผ็ดก็เช่นเดียวกัน รสใดรสหนึ่งไม่สามารถน้อมเอารสต่างๆ ที่อยู่รวมกันกับตนนั้นเข้ามา รวมเป็นรสเดียวกันกับตนได้ เปรี้ยวก็คงเป็นเปรี้ยว หวานก็คงเป็นหวานอยู่นั่นเอง

ข้ออุปมานี้ฉันใด นามธรรมและรูปธรรมถึงแม้ว่าจะเกิดร่วมกันก็จริงอยู่ แต่ว่า นามก็คงอยู่ส่วนนาม รูปก็คงอยู่ส่วนรูป หาได้กลมกลืนเป็นอันเดียวกันไม่ การทำ หน้าที่ของนามธรรมและรูปธรรมนั้นก็กันไปคนละอย่าง คือนามธรรมเมื่อขณะเกิดขึ้น ย่อมทำหน้าที่จับอารมณ์ ส่วนนามธรรมนั้นไปตามคำสั่งของนามธรรม อีกที่หนึ่งการแตก ต่างกันของนามธรรมและรูปธรรมเช่นนี้ จึงสามารถแยกออกได้ว่าเป็นนาม นีคือรูป เช่น ในการเจริญวิปัสสนา พระโยคีบุคคลเมื่อได้นามรูปปริจเฉทญาณแล้ว พระโยคีบุคคลที่เป็น สุตวิปัสสนาญาณิก ย่อมเห็นความเกิดของนามก่อนโดยมาก เมื่อพิจารณาต่อไปจึง เห็นทั้งนามและรูป ข้อนี้แสดงให้เห็นได้ว่า นามธรรมและรูปธรรมทั้ง ๒ นี้ ไม่สามารถ รวมกันเข้าสนิทเป็นเนื้อเดียวกัน เหมือนเช่นจิตและเจตสิกซึ่งเป็นนามธรรมด้วยกัน ฉะนั้น การที่เกิดร่วมกันแต่ไม่กลมกลืนเช่นนี้ จึงได้ชื่อว่า วิปยุตต์เหมือนข้ออุปมาที่ยกมาข้าง ฉะนั้น คำว่า วิปยุตต์นี้มี ๒ อย่าง คือ

๑. อการวิปยุตต์ หมายความว่า เป็นวิปยุตต์โดยความไม่มี เช่น ทวิภูตวิ-
 ภิยุตต์ คือจิตประกอบด้วยทวิภูต หรือจิตที่ปราศจากทวิภูตหรือจิตที่ไม่มีทวิภูต ญาณ-
 วิปยุตต์ คือจิตประกอบด้วยปัญญาหรือจิตที่ปราศจากปัญญา หรือจิตไม่มีปัญญา

๒. วิสสัจวิปยุตต์ หมายความว่า เป็นวิปยุตต์โดยความไม่ปะปนกัน ได้
 แก่คำว่า วิปยุตต์ในวิปยุตต์ปัจฉิมนี้เอง

สรุปความว่า วิปยุตต์ปัจฉิมนี้ นามธรรมและรูปธรรมเกิดร่วมกันและช่วยอุด
 หนุนกันตามสมควรโดยอำนาจของวิปยุตต์ปัจฉิม

จบคำอธิบายโดยย่อในวิปยุตต์ปัจฉิมแต่เพียงเท่านี้

๒๑. อติปัจฉิม

ในอติปัจฉิมเทศนี้ มีรูป ๕ หรือ ๖

อติปัจฉิม ๕ หรือ ๖ อย่างนั้น คือ

๑. สหชาติตติ

๒. อารัมมณปุเรชาตตติ	}	ปุเรชาตตติปัจจัย
๓. วัตถุปุเรชาตตติ		
๔. บัจฉาชาตตติ		
๕. อาหารตติ		
๖. อินทริชาตตติ		

ใน ๕ หรือ ๖ ประการนั้น

๑. สหชาตตติ	เหมือนสหชาตปัจจัย
๒. อารัมมณปุเรชาตตติ	เหมือนกับอารัมมณปุเรชาตปัจจัย
๓. วัตถุปุเรชาตตติ	เหมือนกับวัตถุปุเรชาตปัจจัย
๔. บัจฉาชาตตติ	เหมือนกับบัจฉาปัจจัย
๕. อาหารตติ	เหมือนกับอาหารปัจจัย
๖. อินทริตติ	เหมือนกับรูปชีวิตินทริยปัจจัย

วจนัตถะ และอธิบายโดยย่อในอรรถปัจจัย

วจนัตถะ “ปัจจุปปนณกฺขณเณ อตฺติภาเวณ ตาทิสสเสว ฆมฺมสฺส อุกกรกฺกฺขเณ อุปการโก ญาโป = อตฺติปัจจโย”

ธรรมที่เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนโดยอรรถว่าช่วยอุดหนุนแก่ธรรมที่มีสภาพเช่นเดียวกัน เดียวกัน โดยความเป็นสภาพธรรมที่มีอยู่ คือมีการที่กำลังเกิดอยู่เฉพาะหน้าเป็นลักษณะชื่อว่า อตฺติปัจจัย

คำอธิบายโดยย่อในอรรถปัจจัย

คำว่า “อตฺติ” นั้น แปลว่า มีอยู่ ซึ่งในที่นี้หมายความว่า ปัจจัยธรรมและปัจจัยุบบันนธรรมทั้ง ๒ ยังปรากฏมีอยู่ยังไม่ดับไป คือปัจจัยธรรมที่เป็นผู้อุปการะแก่ปัจจัยุบบันนธรรม ยังปรากฏมีอยู่ในระหว่าง “อุปาท, ฐิติ, ภังคะ” และปัจจัยุบบันนธรรมนั้น ก็ยังปรากฏมีอยู่ในระหว่าง อุปาท ฐิติ ภังคะ เช่นเดียวกัน การมีอยู่ของธรรมซึ่งทำหน้าที่เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยุบบันนธรรมทั้งหลาย ที่ยังปรากฏมีอยู่

เช่นเดียวกันกับตนเช่นนี้ จึงได้ชื่อว่า เป็นอติปิปัจจย ซึ่งถ้าหากว่าฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดไม่ปรากฏมีอยู่ คือถึงซึ่งความดับไปแล้วนั้น ก็ไม่ชื่อว่า อติ และเป็นอติปิปัจจยไม่ได้

ท่านปราชญ์อุปมาธรรมที่เป็นอติปิปัจจยนี้ เหมือนหนึ่งพื้นแผ่นดินที่ช่วยอุดหนุนอุปการแก่ต้นไม้ทั้งปวง ให้งอกงามเจริญขึ้นได้และตั้งอยู่ได้ ในการช่วยอุดหนุนนี้ เป็นการช่วยอุดหนุนโดยอาการปรากฏมีอยู่ คือพื้นแผ่นดินที่เป็นฝ่ายอุดหนุนก็มีอยู่ ต้นไม้ที่เป็นฝ่ายรับอุดหนุนก็มีอยู่ ถ้าฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดไม่มี ก็ช่วยอุดหนุนไม่ได้ดังนี้ ฉะนั้น ธรรมที่เป็นอติปิปัจจยก็เช่นเดียวกัน คือปัจจยธรรมและปัจจยูปบันนธรรมต้องปรากฏด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จึงจะช่วยอุดหนุนกันได้

อนึ่ง ในปฏิฐานอนุฎีกา ท่านแสดงอติปิปัจจยนี้ว่า คำว่า “อติ” ได้แก่ธรรมที่ปรากฏมีอยู่ในระหว่างอุปปาทะ จูติ ภังคะ ยังไม่ดับไป แต่ในขณะที่ทั้ง ๓ นี้ ปรากฏแห่งอติปิปัจจยย่อมชัดเจนในจิตขณะมากกว่าอุปปาทะและภังคะ เพราะในอุปปาทขณะและภังคะขณะนั้น เป็นเวลาที่กำลังเกิดและกำลังดับ ฉะนั้น การปรากฏมีอยู่จึงไม่ชัดเท่ากับจิตขณะ ในปัจจยูปบันนธรรมนั้น ปรากฏชัดที่จิตขณะมากกว่าอุปปาทขณะและภังคะ

ในปฏิฐานอรรถกถา และปฏิฐานมูลฎีกาแสดงไว้ว่า ธรรมที่เป็นอติปิปัจจยซึ่งช่วยอุดหนุนแก่ปัจจยูปบันนธรรมนั้น มีอำนาจในช่วยอุดหนุน ๒ อย่างคือ ช่วยอุดหนุนให้ปัจจยูปบันนธรรมเกิดขึ้น เรียกว่า “ชนกสัจจติ” อย่างหนึ่ง ช่วยอุดหนุนให้ปัจจยูปบันนธรรมตั้งอยู่ได้ เรียกว่า “อุปถัมภกสัจจติ” อย่างหนึ่ง

ในการช่วยอุดหนุนทั้ง ๒ อย่างนี้ อุปถัมภกสัจจติสำคัญกว่าชนกสัจจติ ฉะนั้น อุปถัมภกสัจจติจึงเป็นประธานในปัจจยนี้

ในธรรมที่เป็นอติปิปัจจยนี้ หมายถึงเฉพาะแต่ปรมัตถทั้ง ๓ คือ จิต เจตสิก รูป เท่านั้น ส่วนนิพพานเป็นอติปิปัจจยไม่ได้ เพราะตามที่แสดงมาแล้วว่า อติปิปัจจยได้แก่ธรรมที่ยังปรากฏมีอยู่ ซึ่งหมายถึงธรรมที่อยู่ในขณะปัจจุบัน คือในระหว่างอุปปาทะ จูติ ภังคะ นั้นเอง ถ้าพ้นจากขณะทั้ง ๓ ก็เป็นอติปิปัจจยไม่ได้ ฉะนั้น จิต เจตสิก รูป ๓ อย่างนี้ เป็นธรรมที่มีอุปปาทะ จูติ ภังคะ จึงจัดเป็นอติปิปัจจยได้

ส่วนนิพพาน ถึงแม้ว่าจะเป็นธรรมที่ปรากฏมีอยู่โดยสภาวะของปรมัตถ์ก็จริงอยู่ พระนิพพานไม่ใช่เป็นธรรมที่มีผู้อุปาทะ วฐิติ ภังคะ คือหมายความว่า นิพพานที่กำลังเกิด นิพพานที่กำลังตั้งอยู่ และนิพพานที่กำลังดับไปนั้นไม่มี เมื่อนิพพานไม่ได้อยู่ในขณะทั้ง ๓ นั้นแล้ว จึงเป็นอตถิปัจจัยไม่ได้

อีกประการหนึ่ง นิพพานเป็นปัจจนิกธรรมของปัจจัย ๒๔ นั้นเอง การที่พระพุทธรเจ้าไม่ได้ทรงแสดงไว้ในปัจจนิกธรรมทั้งหมดในปัจจัย ๒๔ นี้ ก็เพราะพระองค์ทรงละไว้ในฐานที่เข้าใจแล้วว่า นิพพานนี้เมื่อเป็นปัจจัยอุปาทนธรรมไม่ได้ ก็ต้องเป็นปัจจนิกธรรมแน่นอน องค์ธรรมของปัจจัยอุปาทนธรรมในทุกๆ ปัจจัย ไม่ปรากฏว่า นิพพานเลย และอีกประการหนึ่ง ในปัจจัย ๒๔ นี้ ปัจจัยอุปาทนธรรมและปัจจนิกธรรมทั้งหมด พระองค์ทรงแสดงได้ปรากฏโดยเฉพาะแก่สังฆตธรรมเท่านั้น ส่วนนิพพานเป็นอสังฆตธรรม ดังนั้น พระองค์จึงไม่ทรงแสดงให้ปรากฏโดยตรง

จบคำอธิบายโดยย่อ ในอตถิปัจจัยเพียงเท่านี้

๒๒. นัตถิปัจจัย

ในนัตถิปัจจัยเทศนี้ นัตถิปัจจัย สรุปลักษณะมี ๓ ประการ เหมือนกันกับอนันตรปัจจัยทุกประการ

วจนัตถะ และคำอธิบายย่อในนัตถิปัจจัย

วจนัตถะ “ปวมตฺถสกาเวน นตฺติตาย อุปการโก ธมฺมโม = นตฺติปจฺจโย”

ธรรมช่วยอุดหนุนกัน โดยสภาวะที่ไม่มีอยู่ โดยสภาวะปรมัตถ เรียกว่านัตถิปัจจัย

คำอธิบายโดยย่อในนัตถิปัจจัย

คำว่า “นัตถิ” แปลความว่าไม่มี ในที่นี้หมายความว่า ปัจจัยธรรมอันได้แก่จิต เจตสิก นั้น ไม่มีปรากฏอยู่ในระหว่างอุปาทะ วฐิติ ภังคะ คือดับไปแล้วนั่นเอง การดับไปของจิตและเจตสิกนี้ เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยอุปาทนธรรมซึ่งได้แก่จิต และเจตสิกเช่นเดียวกันให้เกิดขึ้นสืบต่อกันไป

ตามธรรมชาติสภาวธรรมของนามธรรมคือ จิตและเจตสิกนั้น ขณะดวงแรกที่เกิดขึ้นและยังไม่ดับไปนั้น จิตดวงที่ ๒ และเจตสิกยังไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ต่อเมื่อจิตดวงแรกและเจตสิกดับไปแล้ว จึงเปิดโอกาสให้จิตดวงที่ ๒ และเจตสิกเกิดขึ้นต่อไปได้ ดังนี้ เป็นลำดับไป

คำว่า นัตถิปัจจันนี้ ท่านโบราณจารย์อุปมาไว้ว่า แสงสว่างกับความมืด ธรรมชาติของความมืดจะมีไม่ได้ในเมื่อแสงสว่างมีปรากฏอยู่ ต่อเมื่อแสงสว่างไม่มีแล้ว ความมืดจึงจะปรากฏขึ้นได้ ดังนั้น ความมืดจึงเป็นผลของแสงสว่างที่ดับไปแล้ว ข้อนั้นฉันใด ธรรมที่เป็นนัตถิปัจจันนี้ก็เช่นเดียวกัน คือในปัจจัยบับันธรรมที่เกิดขึ้นได้นั้น ต้องให้ปัจจัยธรรมดับไปเสียก่อน ฉะนั้น ความดับไปหรือความไม่มีของปัจจัยธรรม คือให้ปัจจัยบับันธรรมเกิดขึ้นได้

ในปรมัตถที่ป็นมหาภูิกาและวิสุทธิมรรคอรรถกถา แสดงนัตถิปัจจันนี้ว่า จิตดวงใดดวงหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย และยังไม่ดับไปคือยังอยู่ในระหว่าง อุปปาทะ วิติ ภังคะ นั้น จิตดวงอื่น ๆ ย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ในระหว่างนั้น ต่อเมื่อจิตดวงแรกดับไปแล้ว จิตดวงที่ ๒ จึงจะมีโอกาสเกิดขึ้นได้ การที่จิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้นได้นั้น ก็เพราะอาศัยจิตดวงที่ ๑ ที่ดับไปแล้วเป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนโดยอำนาจของความไม่มี คือนัตถิปัจจันนั่นเอง

สรุปความว่า นัตถิปัจจันนี้ จิตดวงที่ ๑ เมื่อดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุนแก่ดวงที่ ๒ จิตดวงที่ ๒ เป็นปัจจัยบับันของจิตดวงที่ ๑ เมื่อดับไปแล้วก็กลับเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๓ จิตดวงที่ ๓ เป็นปัจจัยบับันของจิตดวงที่ ๒ ที่ดับไปแล้ว แล้วจิตดวงที่ ๓ เมื่อดับไปแล้วก็กลับเป็นปัจจัยแก่จิตดวงที่ ๔ ต่อไปอีกเช่นนี้เรื่อย ๆ ไป นับตั้งแต่ปฏิสนธิจิตเป็นต้น จนถึงจุติจิต

ความหมายที่สำคัญในนัตถิปัจจันนี้ คือความดับไปหรือความไม่ปรากฏมีอยู่แล้วของนามธรรมที่เกิดก่อน จึงเป็นนัตถิปัจจันได้ถ้านามธรรมที่เกิดก่อนยังไม่ดับไป คือยังปรากฏมีอยู่ ก็เป็นนัตถิปัจจันไม่ได้

นัตถิปัจจันนี้ นามเป็นปัจจัย นามเป็นปัจจัยบับัน และนัตถิปัจจันก็เหมือนกันกับอนันตรปัจจัยทุกประการ

จบ คำอธิบายโดยสังเขปในนัตถิปัจจันเพียงเท่านี้

๒๓. วิคตปัจฉิย

ในวิคตปัจฉิยเทศน์ มีสรุปเนื้อความมีอยู่ ๓ ประการ เหมือนกันกับนัตถิ
ปัจฉิยทุกประการ

วณัตถะ และคำอธิบายโดยสังเขปในวิคตปัจฉิย

วณัตถะ “วิคตภาเวน นิโรธสฺส ปตุตติยาโย อุปการโก ธมโม =
วิคตปัจฉิโย”

ธรรมที่อุดหนุนกันโดยภาวที่ปราศจากไป หมายความว่าถึงซึ่งความดับไป เรียกว่า วิคตปัจฉิย

คำอธิบายโดยสังเขปในวิคตปัจฉิย

คำว่า “วิคต” แปลว่า ปราศจากไปคือหมายถึงดับไปแล้วนั่นเอง ในที่นี้
หมายความว่า ปัจจัยบັນนธรรมจะขึ้นได้ ก็เมื่อปัจจัยธรรมนั้นปราศจากไปเสียก่อน คือ
ดับไปเสียก่อน การปราศจากไปของปัจจัยฐานนั้น เป็นผู้อุปการะอุดหนุนแก่ปัจจัยบ-
นธรรมให้เกิดขึ้น ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า “วิคตปัจฉิย”

อุปมาเหมือนหนึ่ง พระอาทิตย์และพระจันทร์ ตามธรรมดาพระจันทร์จะไม่
ปรากฏแสงในเมื่อพระอาทิตย์ยังไม่ปราศจากไป ต่อเมื่อพระอาทิตย์ปราศจากไปแล้วนั้น
แหละ แสงสว่างของพระจันทร์จึงปรากฏขึ้นได้ พระอาทิตย์จึงเป็นผู้อุปการะช่วยอุดหนุน
แก่แสงสว่างของพระจันทร์โดยการปราศจากไป ข้อนั้นใด ธรรมที่เป็น “วิคตปัจฉิย”
ที่ช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบັນนธรรมก็เช่นเดียวกัน คือการปราศจากไปแห่งปัจจัยธรรม มี
อำนาจช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบັນนธรรมให้เกิดขึ้นได้ เหมือนหนึ่ง พระอาทิตย์ที่ปราศจาก
ไปแล้ว ย่อมทำให้แสงสว่างของพระจันทร์ปรากฏขึ้นได้ ฉะนั้น

วิคตปัจฉิยนี้ มีข้อความและองค์ธรรมทั้งหลายเหมือนกันกับอนันตรปัจฉิย และ
ในนัตถิปัจฉิยที่ได้แสดงมาแล้ว ก็มีข้อความและองค์ธรรมทั้งหมดเหมือนกันกับ อนันตร-
ปัจฉิยเช่นเดียวกัน ฉะนั้นทั้ง ๒ ปัจจัยนี้จึงมีข้อความและองค์ธรรมเหมือนกัน แต่เมื่อ
กล่าวโดยอำนาจแล้ว มีความหมายที่ต่างกันเป็นพิเศษดังนี้คือ

ความหมายของนัตถิปัจจย บัจจยธรรมช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบับันธรรมให้เกิดขึ้นโดยอำนาจของการไม่มี คือธรรมที่เกิดก่อนนั้นต้องไม่มีแล้ว จึงให้โอกาสแก่ธรรมที่เกิดที่หลังเกิดขึ้นได้ ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า “นัตถิปัจจย” ดังข้ออุปมาที่ได้อีกไว้ในนัตถิปัจจยแล้วว่า ความสว่างทั้งหมดไปเสียก่อน ความมืดจึงปรากฏขึ้นมาได้ ดังนี้

ส่วนความหมายของวิคตบัจจยนั้น บัจจยธรรมช่วยอุดหนุนแก่ปัจจัยบับันธรรมให้เกิดขึ้นโดยอำนาจของการปราศจากไป หมายความว่า ธรรมที่เกิดก่อน เมื่อปราศจากไปแล้วก็ให้โอกาสแก่ธรรมที่เกิดที่หลังเกิดขึ้นได้ และในที่นี้คำว่า “ปราศจากไปนั้น” ให้หมายเฉพาะปราศจากไปเท่านั้น เมื่อปราศจากไปแล้ว จะมีอยู่หรือไม่มีอยู่ก็ตาม ไม่ใช่เป็นหน้าที่ของวิคตบัจจย ลักษณะเช่นนี้ จึงเรียก “วิคต” บัจจย ดังข้ออุปมาที่ยกไว้ข้างต้นว่า พระอาทิตย์เมื่อปราศจากไปนั้น ก็ได้ไม่ได้หมายถึงว่าพระอาทิตย์นั้นไม่มีแล้ว และก็ไม่ได้หมายความว่าพระอาทิตย์ยังมีอยู่ หมายเอาเฉพาะแต่ความปราศจากไปของพระอาทิตย์เท่านั้น ซึ่งต่างจากความสว่างและความมืดที่เป็นข้ออุปมาของ “นัตถิปัจจย” เพราะความมืดจะปรากฏขึ้นนั้น ต้องให้ความสว่างนั้นเสียจริงเสียก่อน ฉะนั้น หน้าที่ของความไม่มีจึงเป็นหน้าที่ของ “นัตถิปัจจย” และหน้าที่ของความปราศจากไป เป็นหน้าที่ของวิคตบัจจย ดังนี้

ความต่างกันเป็นพิเศษระหว่างนัตถิปัจจยกับวิคตบัจจย ในปฏฐานฎีกา ท่านแสดงไว้มีข้อความว่า

“อภามตฺเตน อุปการกตา โอกาสทานํ นตฺถิปจฺจยตา, สภาววิคมเนน อุปปตฺตมานานํ สภาววิคมเนน อุปการกตา วิคตปจฺจยตา, นตฺถิตา จ นิโฆธานนฺตรสฺสณฺณตา, วิคตา นิโรธปฺปคตา อยเมเตสํ วิเสโส”

การที่ช่วยอุดหนุนคือการให้โอกาสแก่ปัจจัยบับันธรรมเกิดขึ้น โดยมาตรฐานว่าความไม่มีชื่อว่า นัตถิปัจจย

การที่ยังไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น เพราะยังไม่ปราศจากไปแห่งสภาวธรรม คือ การช่วยอุดหนุนโดยความปราศจากไปแห่งสภาวธรรม ชื่อว่า วิคตบัจจย

หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็ว่า ความไม่มี ซึ่งเรียกว่า นัตถิปัจจันั้น หมายความว่า ความดับแล้วสูญไปจริง ๆ

ความปราศจากไป ที่เรียกว่า วิคตปัจจันั้นหมายความว่า ปัจจยธรรมนั้นดับไปแล้วเท่านั้น

ความแตกต่างกันระหว่างของนัตถิปัจจัยกับวิคตปัจจัยเป็นดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

จบ คำอธิบายโดยสังเขปในวิคตปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

๒๔. อวิคตปัจจัย

ในอวิคตปัจจยทเทศนี้ มี ๕ หรือ ๖

อวิคตปัจจัย มี ๕ หรือ ๖ อย่างนี้ คือ

๑. สหชาตอวิคต

๒. อารัมมณปุเรชาตอวิคต

๓. วัตถุปุเรชาตอวิคต

}

ปุเรชาตอวิคต

๔. ปัจจชาตอวิคต

๕. อาหารอวิคต

๖. อินทริยอวิคต

ใน ๕ หรือ ๖ ประการ นี้

๑. สหชาตอวิคต เหมือนกันกับ สหชาตปัจจัย

๒. อารัมมณปุเรชาตอวิคต เหมือนกันกับ อารัมมณปุเรชาต

๓. วัตถุปุเรชาตอวิคต เหมือนกันกับ วัตถุปุเรชาตปัจจัย

๔. ปัจจชาตอวิคต เหมือนกันกับ ปัจจชาตปัจจัย

๕. อาหารอวิคต เหมือนกันกับ รูปอาหารปัจจัย

๖. อินทริยอวิคต เหมือนกันกับ รูปชีวิตินทริยปัจจัย

วณัตตะ และคำอธิบายโดยสังเขปในอวิคตปัจจย

วณัตตะ “อวิคตภาเวน นิโรธสฺส อปฺปตฺติยา ตาทิสฺสเสว ชมฺมสฺส
อุปฺปมฺภกตฺเถน อุปการโก ชมฺโม = อวิคตปัจจโย”

ธรรมที่เป็นผู้มีอุปการ โดยอรรถว่า เป็นผู้อุบัติมีแก่ปัจจยบุบันธรรม (ที่ยังมีอยู่) เช่นเดียวกันกับตน โดยภาวะที่ไม่ปราศจากไปคือยังไม่ถึงซึ่งความดับไป เรียกว่า อวิคตปัจจย

คำอธิบายโดยสังเขปในอวิคตปัจจย

คำว่า “อวิคต” แปลว่าไม่ปราศจากไป ในที่นี้หมายความว่าปัจจยธรรมซึ่งอุปการแก่ปัจจยบุบันธรรมนั้นยังมีอยู่ ยังไม่ปราศจากไป หรือยังไม่ดับไปและปัจจยบุบันธรรมซึ่งเป็นผู้รับอุปการที่ยังคงมีอยู่ยังไม่ปราศจากเช่นเดียวกัน อุปมาเหมือนน้ำในมหาสมุทรย่อมเป็นที่อาศัยแก่ฝูงปลาและเต่าเป็นต้น ให้ได้รับความสนุกสนานร่าเริงและเจริญเติบโตขึ้นได้นั้น น้ำในมหาสมุทรต้องมีอยู่ จึงอุปการแก่ฝูงปลาและเต่าทั้งหลายได้ ฝูงปลาและเต่าทั้งหลายนั้นก็ต้องมีอยู่เช่นเดียวกัน จึงจะรับอุปการจากน้ำในมหาสมุทรได้ ถ้าหากว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่มีแล้ว ก็ไม่สามารถอดหนุนหรือรับการอดหนุนกันได้อีก ชื่อนั้นใด ธรรมที่เป็นอวิคตปัจจยกับธรรมที่เป็นอวิคตปัจจยบุบันธรรมก็เช่นเดียวกัน ทั้ง ๒ ฝ่ายต้องมีอยู่ คือ ยังไม่ดับไป จึงจะเป็นผู้อดหนุนและเป็นผู้รับการอดหนุนกันได้เหมือนหนึ่งน้ำในมหาสมุทรกับฝูงปลา ฉะนั้น

อวิคตปัจจยนี้ ก็เหมือนกับอติปัจจยที่ได้แสดงมาแล้วนั้น แต่เหตุใด เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอติปัจจยแล้ว ยังแสดงอวิคตปัจจยซ้ำอีก ชื่อนั้นเพราะพระองค์ทรงแสดงโดยเทศनावิสาล คือให้เทศนานั้นวิจิตรพิสดารยิ่งขึ้น และอีกประการหนึ่ง ก็เพื่อให้เหมาะสมแก่อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลาย โดยที่บางเหล่าก็เข้าใจในโวหารอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้ พระองค์จึงได้แสดงอวิคตปัจจยซ้ำ โดยมีข้อความเหมือนกับอติปัจจย แตกต่างกันแต่โดยโวหารการแสดงเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง ในปฏฐานมุลฎีกาแสดงว่า อติปัจจยกับอวิคตปัจจยนี้ แม้ว่าองค์ธรรมปรมาตมเหมือนกันก็จริง แต่ว่าโดยลักษณะอาการของอำนาจในการเป็นผู้

อุปการะนั้น มีสิ่งที่แตกต่างกันอยู่บ้าง คืออำนาจที่เป็นผู้อุปการะโดยความปรากฏมีอยู่แห่งองค์ธรรมปรมาตม์ เรียกว่าอติปัตติปัจจัย และอำนาจที่เป็นผู้อุปการะโดยความไม่ปราศจากไป คือยังไม่ดับไปแห่งองค์ธรรมปรมาตม์นั้น เรียกว่า อวิคตปัจจัย หมายความว่า ความมุ่งหมายของอติปัตติปัจจัย หมายเอาตรงที่ยังปรากฏมีอยู่ สภาวะธรรมที่ยังปรากฏมีอยู่นั้น ย่อมปรากฏชัดในฐิติขณะมากกว่าขณะอื่น ๆ และเมื่อยังปรากฏมีอยู่ ก็คือยังไม่ดับไปนั่นเอง ส่วนความมุ่งหมายของอวิคตปัจจัย หมายเอาตรงที่ยังไม่ปราศจากไป สภาวะธรรมที่ยังไม่ปราศจากไปนั้น ย่อมปรากฏตั้งแต่อุปปาทขณะ จนถึงภังคขณะที่จะใกล้จะดับไปนั้น และเมื่อยังไม่ปราศจากไปก็คงหมายถึงยังไม่ดับไปเช่นเดียวกัน

ข้อความที่แสดงการแตกต่างระหว่าง อติปัตติปัจจัยกับอวิคตปัจจัยนี้ มีบาลีในปัญฐานมูลฎีกาดังนี้คือ

“อตุตฺตตาย สสทาวตาย อุปกาทา อตุตฺตปจฺจตฺตา”

การช่วยอุดหนุนโดยความมีรูป มีองค์ธรรมปรมาตม์ยังปรากฏอยู่ เรียกว่า อติปัตติปัจจัย

“สทาววิคฺคเนน หิโรธสฺส อุปฺปตฺติยา อุปการกตา อวิคตปจฺจตฺตาติ”

การอุดหนุนโดยยังไม่ปราศจากไปแห่งองค์ธรรมปรมาตม์ คือยังไม่ดับซึ่งความดับไป เรียกว่า อวิคตปัจจัย

“ปจฺจภาววิเสโส ธมฺมวิเสสปี เวทิตฺตพฺโพ”

องค์ธรรมปรมาตม์ของอติปัตติปัจจัยกับอวิคตปัจจัยแม้เป็นอย่างเดียวกันจริง แต่อำนาจที่ทำอุปการะอุดหนุนต่างกัน ดังกล่าวมานี้

จบ คำอธิบายโดยสังเขปในอวิคตปัจจัยแต่เพียงเท่านี้

ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

ราคา	เล่มละ	บาท
๑.	หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๑, ๒, ๖
๒.	ปัญหาและเฉลย	๕๐
๓.	คู่มือการศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๒๕
๔.	หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	๓๐
๕.	ปัญหาและเฉลย	๖๐
๖.	หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ภาคภาษาอังกฤษ)	๕๐
๗.	ปัญหาและเฉลย	๓๐
๘.	นามวิถึและประวัติ	๒๕
๙.	นาม-รูปวิถึวันฉัตร	๓๐
๑๐.	ภูมิศาสตร์	๒๕
๑๑.	ภูมิศาสตร์	๒๕
๑๒.	ภูมิศาสตร์	๓๕
๑๓.	ภูมิศาสตร์	๒๕
๑๔.	ปฏิสนธิศาสตร์	๒๕
๑๕.	มรดกปิตุภูมิ	๓๕
๑๖.	ปัญหาและเฉลย	๒๕
๑๗.	ปฏิสนธิศาสตร์	๔๐
๑๘.	ปัญหาและเฉลย	๒๕
๑๙.	สมรรถนะ	๕๐
๒๐.	ปัญหาและเฉลย	๒๕
๒๑.	วิวัฒนาการ	๕๐
๒๒.	ปัญหาและเฉลย	๒๕
๒๓.	ชาติศึกษา	๔๕
๒๔.	ปัญหาและเฉลยของชาติศึกษา	๒๕
๒๕.	ชนบท	๔๐
๒๖.	ชนบท	๕๐
๒๗.	ชนบท	๔๕
๒๘.	คัมภีร์มหาภารตะ	๘๕
๒๙.	ปัญหาและเฉลย	๓๐
๓๐.	ปัญหาและเฉลยในคัมภีร์มหาภารตะ	๒๕
๓๑.	อักษรธรรมสำหรับประชาชน	๕๐
๓๒.	คู่มือสร้างงานการกุศล	๖๐
๓๓.	หลักสูตรอักษรธรรม (อาจารย์ตรี)	๓๐
๓๔.	อักษรธรรม	๒๕
๓๕.	อักษรธรรม	๒๕
๓๖.	ภาพสมัยนิยมและสิ่งทันสมัย	๑๐
๓๗.	ภาพแสดงเนื่อความพระอักษรธรรม	๑๐
๓๘.	ภาพแสดงภูมิ	๑๐
๓๙.	แผนผังพุทธศาสนา	๑๐
๔๐.	ภาพแสดงภาพจักร	๑๐

ผู้สนใจเชิญติดต่อได้ที่สำนักงานอธิการมหาวิทยาลัย คณะ ๑ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ได้ทุกวัน

กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐ โทร. ๔๑๑๔๕๔๖